

Şer'îye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası

Dr. Deniz KARAMAN*

Özet: Osmanlı maliyesinde mukataaların ömür boyu kaydıyla gerçek kişilere satışı olarak tanımlanabilecek malikâne uygulamasına 1695 (1106-1107) yılında başlanmıştır. Ankara Damga Mukataası 17. yüzyıl sonlarına kadar havass-ı hümayuna ait olup bilahare sadaret haslarına dahil edilmiş ve nihayet 1717-1718 (1130) yılında malikâneye dönüştürülmüştür. 18. yüzyıl sonuna doğru kısmen İrad-ı Cedid Hazinesi, bir müddet sonra da tamamen Darbhane-i Âmire tarafından zabt edilmeye başlanmıştır. Bu yıllarda mukataanın ¼ hissesi halen malikâne olmakla beraber idaresi artık malikâne mutasarrıfları tarafından yapılmamaktadır. Damga Mukataası “hassha-i tamga-i Ankara ve simsariye ve zarar-ı kassabiye ve boyahane ve cenderehane ve tevabii”ni kapsamaktadır. Şer'îye sicillerinden mukataanın malikâne olarak sahipleri ve mal/muaccele meblağları yanısıra mukataaya müteallik hususların işleyişi ile ilgili bilgiler de sağlanmaktadır. Buna göre her şeyden evvel sof dokumada kullanılan ham tiftik ihracı yasaktır. Böylece hammaddelerin Ankara dışına çıkarılarak iplik ve sof fiyatlarının artması engellenmek istenmiştir. Sof dokumada kullanılan ipliklerin satışı üreticileri tarafından mahalle ve sokak aralarında yapılmakta, buradan artanlar iplikçi esnafına satılmaktadır. Sof satışı ise yalnız bedestanda ve ilgili esnaf tarafından yapılmakta, dokuyucular soflarını esnafa aracısız olarak vermektedir. Simsarlık yalnız yabancılar için söz konusudur. Sofla ilgili bütün işler emin gözetim ve iznine tâbi olarak yapılmaktadır. Bu bağlamda boyahane, eminin tekelinde olup özel kişilerin veya esnafın oluşturduğu her türlü “ittihad”, “inhisar” olarak adlandırılarak yasaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: malikâne, damga mukataası, Ankara, çıkar bacı, sof, iplik, tiftik, boyahane

* *Başbakanlık Müşaviri / ANKARA*
e-posta: dkaraman@baskent.edu.tr

Giriş

Osmanlı maliyesinde malikâne uygulaması, esas itibarıyla mukataaların kayd-ı hayat şartıyla satılmasıdır¹. 1695 yılında uygulanmaya başlanan bu usule, Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu malî darlık sebebiyle baş vurulmuştur. Böylece devlet mukataaların satışından hem “muaccele” adıyla bir peşin bedel hem de “mal” adıyla taksitler halinde bir yıllık gelir elde etme imkânı bulmuştur. Başlangıçta bir mukataanın en fazla iki hisseye bölünerek satışı öngörülmüşse de zaman içinde özellikle büyük mukataalarda daha fazla sayıda hisse ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan devlet elde ettiği geliri artırmak için bazı ek ödentiler ihdas etmiştir. Bunlar hisse devri sebebiyle muaccelenin belli bir oranında alınan resimler, culûs resmi, cebeli bedeliyesi ve ilgili memurlara verilen harçlar olarak sayılabilir². Bunun dışında defterdar, sadrazam gibi yüksek devlet adamlarına tahsis edilen “kalemeye”ler söz konusudur. Kalemeyeler normal şartlarda dönem sonunda malikâne mutasarrıflarının hesapları görülürken ayrıca ödenmekle beraber malî sıkıntılar sebebiyle peşin olarak da tahsil edilmiştir³. Mukataa mallarının da belli miktarının bazen peşin olarak alındığı görülmektedir ancak bu uygulamanın ne kadar sürdüğü şimdilik belli değildir (99/785:567). Malikâne konusu olanlar yalnız mîrî mukataalar olmayıp, devlet adamlarının haslarına dahil mukataalar da zaman zaman malikâneye dönüştürülmüştür. Böyle durumlarda has mutasarrıflarının da malikâne sahibinden yıllık sabit bir ödenti aldıkları görülmektedir⁴. Kalemeye uygulamasının bu tür hasların kaybından doğan gelir azalışını telafi amacıyla yapıldığı düşünülebilir. Malikâne olarak satılan mukataaların kaydı, bağlı oldukları maliye kalemine göre tutulmaktadır⁵. Çeşitli mukataaların kaydedildiği maliye kalemleri Başmuhasebe, Haslar Mukataası, Bursa Mukataası, Kefe Mukataası, Haremeyn Mukataası, İstanbul Mukataası, Agriboz ve Avlonya Mukataası olarak sayılabilir. Bu sonuncusu bilahare Bursa Mukataası ile birleştirilmiş, Kefe Mukataası da İstanbul Mukataası’na katılmıştır. Bu makalede Bursa kalemine bağlı Ankara sancağı Damga mukataasının malikâne dönemindeki serencâmı incelenmektedir.

Ankara sancağında malikâne uygulamasına konu olan ilk mukataa Karakeçilü mukataasıdır. 1106 (1694-1695) yılında 1300 esedî guruş muaccele ve 51714 akça mal ile Matbah-ı Âmire Emini Elhac Mehmed malikânenin ilk mutasarrıfıdır⁶. İkinci olarak 1108 (1696-1697) yılında Kasaba nahiyesi 515 esedî guruş muaccele ve 60000 akça mal ile malikâne olarak satılmıştır. Malikâne mutasarrıfı eski sadrazamlardan İsmail

Paşa'nın yeğeni mütekaid müteferrika Elhac Süleyman'dır (Özvar, 2003: 278). Ankara sancağının malikâneye dönüştürülen mukataalarını tesbit etmek için çeşitli mukataa kalemlerinin icmallere bakılabileceği gibi, şer'îye sicillerinden de istifade edilebilir. Burada temel kaynak olarak siciller kullanılmış, yaklaşık yüz yıllık bir dönemin sicilleri taranmıştır. Ankara'da Bursa kalemine bağlı üç malikâne-mukataa bulunmaktadır. Bunlar “mukataa-i hasha-i tamga-yı Ankara ve simsariye ve zarar-ı kassabiye ve boyahane ve cenderehane ve tevabii”, “mukataa-i hasha-i bac-ı bazar-ı çub ve ihtisab-ı Ankara ve beytülmal-i amme ve hassa ve tahmis-i kahve ve tevabii”, “mukataa-i hasha-i resm-i tamga-i kirpas ve tınab-ı penbe der liva-i Ankara ve tevabii” olarak sayılabilir⁷.

I-Malikâne Sahipleri ve Mültezimler

Damga mukataası, mülhakatıyla beraber 1130 (1717-1718) yılında malikâneye dönüşmüştür. 16. yüzyılda havass-ı hümayuna kayıtlı olan mukataa, daha sonra sadaret haslarına dahil edilmiştir. Ancak 1093 (1682) senesinde saray için yapılan sof sipariş bedelinin Ankara Damga mukataasından ödenecek olması 17. yüzyıl sonlarında mukataanın hâlâ havass-ı hümayunda olduğunu göstermektedir (64/750:382). 18. yüzyıl başlarında henüz malikâne olmadan evvel tesbit edilebilen mukataa mutasarrıf, mültezim ve iltizam şartlarına gelince; 1111 (1699-1700) senesinde Sadrazam Hüseyin Paşa'nın hassı olup mart başından sene sonuna kadar eski sadrazamlardan Süleyman Paşa'nın adamı Mahmud Ağa'ya iltizama verilmiştir. İltizam bedeli 27800 guruş olup 500 guruşu peşin alınmış, kalan 22800 guruşun 6000 guruşu vadesi geldiğinde, bakiyesi ise sene sonuna kadar ödenecek; bütün ödemeler tamamlandığında Mahmud Ağa'ya “kat'-ı alaka” temessükü verilecektir (79/765:724). 1113 (1701-1702), 1114 (1702-1703) ve 1115 (1703-1704) yıllarında da Hüseyin Paşa'nın hassına dahil olan Ankara Damgası ve tevabii mukataası 1113 (1701-1702) martından itibaren sene sonuna kadar Solak Mehmed'e iltizam edilmiştir. İltizam bedeli vazifeler ile beraber maktuan 27800 guruştur. Yine 5000 guruş peşin olarak alınmış; kalan 22800 guruşun hesabı gerek nakit gerekse vazife olarak, sene sonuna kadar görülüp teslim edildiğinde kendisine “teslim temessükü” verileceği belirtilmiştir (80/766:854). 1114 (1702-1703) senesinde aynı şart ve meblağ ile Mahmud Ağa'ya temessük verilmiştir (81/767:588) 1115 (1703-1704) yılında Damga mukataası Ali Ağa'ya iltizam edilmiştir. 1115 (1703-1704) mart başından itibaren Ankara Damga mukataası için Ali Ağa'ya

verilen temessükten iltizam bedeli hakkında bilgi alınamamakla beraber (82/768:111), Ali Ağa'nın, Damga mukataası mülhakatından olan Ankara nefesine ait bac-ı bazar ve bad-ı hevayı pare mukataası olarak 700 guruşa Ahmed Ağa'ya iltizam ettiği görülmekte (82/768:112), böylece aşağıda bahsedilecek olan bac-ı bazar ve bad-i hevadan kaynaklanan sorunun henüz mukataanın malikâne olmadığı dönemde dahi var olduğu anlaşılmaktadır. Karışıklık, mukataanın has olarak sadrazama verilmesi sırasında doğmuş olmalıdır.

1116 (1704-1705) yılında Mehmed Paşa'ya has olarak tevcih edilen mukataa vazifelerle birlikte 27800 guruşa Mehmed Ağa'ya iltizam edilmiştir (83/769:498). Mukataa 1117 (1705-1706) senesinde bu sefer Ali Paşa'nın hassı olup, yine 27800 guruşa iltizam edildiğine dair Ali Ağa'ya verilen temessükten şartların değişmediği anlaşılmaktadır (84/770:808). Ali Ağa, kendisi gelinceye kadar Elhac İsmail Ağa'yı vekil nasb ve tayin etmiş; bunun için verdiği temessükte, elindeki ferman mucebince eski voyvodanın muhasebesinin görülmesini ve kendi dönemine ait damga tahsil edilmiş ise İsmail Ağa'ya teslim edilmesini istemiştir (84/770:808). Damga mukataası 1123 (1711-1712) mart başından itibaren Hüseyin Ağa'ya "*reâyâ fukarasına hilaf-ı şer-i şerif zulm ve teaddi*" etmemek şartıyla ve 5000 guruşu peşin olmak üzere maktuen 27800 guruşa (86/772:435), 1124 (1712-1713) yılında Yusuf Paşa tarafından vazifeler dışında 5000 guruşu peşin olmak üzere 19800 guruşa yine Hüseyin Ağa'ya iltizam edilmiştir. Hüseyin Ağa zimmetinde kalan 14800 guruşu sene içinde teslim ettiğinde "kat'-ı alâka" temessükü verilecektir (87/773:719). 1125 (1713-1714) yılında da yine vazifeler dışında 19800 guruşa ve dört taksitte ödenmek şartıyla Hüseyin Ağa iltizama almıştır (88/774:538).

1127'de (1715) mukataanın Ali Paşa'ya ait olduğu görülmektedir. 1127 (1715) senesinde hem mültezim değişerek Bosnavi Hasan Ağa olmuş hem de iltizam bedeli 30 bin guruşa yükselmiştir. Hasan Ağa 7500 guruşu peşin ödemiş, kalan 22500 guruşu senesi içinde teslim etmek üzere temessük almıştır (89/775:574). Ali Paşa hassına dahil Ankara Damga hassı 1128 (1715-1716) senesi mart başından sene sonuna kadar Sipahiler Ağası Ahmed'e 31 bin guruşa iltizam olunmuştur. Bu meblağın 7500 guruşu peşin alınmış, kalemiyesi olan 6200 guruş da teslim alınmış ve temessük verilmiştir. Kalan 23 bin 500 guruş senesi içinde tamamen ödendiğinde kat'-ı alaka temessükü verilecektir (90/776: 592).

Tablo:I Malikâne Sahipleri ve Mal Bedelleri

Yıl	Malikaneci	Mültezim	Muaccele (guruş)	Mal (guruş)
1130 (1717-18)	Mehmed ve Mustafa		10500	30000
1136 (1723-24)	Darbhane-i Amire Nazırı Ahmed	Mustafa Ağa		
1143 (1730-31)	Ali			30003
1146 (1733-34)	Mir Alem-i Şehriyârî Elhac Mehmed (1/2 hisse)	Mustafa Ağa		
1147 (1734-35)	Tophane-i Amire Nazırı Süleyman, İsmail, Mehmed	1147(1734-35) Muhsin Mehmed Ağa-emanet 1148(1735-36) Mustafa Efendi-emanet 1151(1738-39) Mustafa Ağa-emanet 1155(1742-43) Hasan Ağa ve Elhac Hüseyin iştiraken-iltizam		1150(1737-38) 27272
1158 (1745-46)	Sipahiler Ağası Abdullah (1/3 hisse)			
1166 (1752-53)	Başbakıkkulu Abdi, Katib-i Yeniçeriyân-ı Esbak Elhac Mehmed, Dergah-ı Mualla Kapucubaşlılarından Osman, Halil, Mustafa			
1172 (1758-59)	İbrahim, Mehmed, Ali			
1176 (1762-63)	Mehmed, Abdi, Feyzi			
1189 (1775-76)	İbrahim			
1196 (1782-83)	Necib, Mustafa, Abdülaziz, Abdülmecid, Mehmed Emin, Abdurrahman, İbrahim, Ali, Hafız Mehmed Sadık, Mehmed Emin			28195
1197 (1783)	Hasan Bey, Ahmed Bey, Abdülaziz Efendi, Abdülhamid Ağa, İbrahim Bey, Mustafa Ağa, Sarı Selim			28195
1199 (1784-85)	Elhac Mehmed, Feyzullah Bey, Abdullah Ağa			27820
1200 (1785-86)	Vezir Sarı Selim Paşa, Silahşor Mehmed, Mehmed		1 yük 19214,5guruş	27573
1202 (1787-88)	Mehmed Emin, Mustafa, Necib			28931
1204 (1789-90)	Ali (3/7 hisse)			
1206 (1791-92)	Hafız Osman, Abdülhamid			
1208 (1793-94)	(Kısmen İrad-ı Cedid Hazine-si'nce zabt)			29200
1222 (1807)	Mustafa Asım, Esseyid Mehmed (Darbhane'ce zabt)			64500

Ankara Damga mukataası için ilk olarak 1130 (1717-1718) senesinden itibaren zabt edilmek üzere 10500 guruş muaccele ile Mehmed ve Mustafa adlı kişilere malikâne beratı verilmiştir. Muaccelenin hazineye nakden yatırılmış olması gerekmele beraber, ödenip ödenmediği tesbit edilememiştir. Bu sebeple kadıdan, eğer muaccele Asitane-i Saadet hazinesine ödenmiş ise buna ait senedin Rikab-ı Hümayun'a irsalinin sağlanması; eğer teslim edilmemişse derhal Hazine-i Âmire'ye tesliminin sağlanması; şayet ödenmemiş ve ödemedede problem çıkarılıyor ise mukataaya vaz-ı yed ettirilmemeleri ve bir emin tayini emredilmiştir (93/779:355; 93/779:356). Mukataa malı otuz bin guruştur (96/782:418).

1136 (1723-1724) yılı mart başından itibaren Damga mukataasını emaneten zabt etmek üzere Mustafa Ağa'ya verilen temessükten, malikâne sahibinin artık Darphane-i Âmire Nazırı Ahmed olduğunu öğreniyoruz (100/786:134).

1143 (1730-1731) yılında ise adını öğrenemediğimiz bir mültezime verilen temessükte, 30003 guruşa iltizama verilen Damga mukataasının malikâne mutasarrıfının Ali adlı biri olduğunu görüyoruz (109/795:286).

1146 (1733-1734) senesinde mir alem-i şehriyari Elhac Mehmed Damga mukataasının yarı hissesine malikâne olarak mutasarrıf olup, yarı hissesini de iltizamen uhdesine almıştır. 1146 (1733-1734) senesi için mukataanın tamamını Mustafa Ağa'ya iltizama vermiştir. Mültezim mart başından itibaren resimleri toplayıp, sene sonunda mukataadan vazife (ücret) alanların vazifelerini ödeyecek ancak bu ödemeyi vazifelilerin "cedid beratlarına" göre yapacaktır (113/799:251).

Malikânenin en geç 1147 (1734-1735) yılında tekrar el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Malikânegiler Tophane-İ Âmire Nazırı Süleyman ile İsmail ve Mehmed adlı kişilerdir. Mukataa 1147 (1734-1735) yılında emaneten Muhsin Mehmed Ağa'ya verilmiş; 1148 (1735-1736) yılı mart başından itibaren de Mustafa Efendi'ye emaneten verilerek vekil tayin edilmiştir. Ancak Mehmed Muhsin Ağa'nın emaneti sırasında sağladığı gelirleri teslim etmediği anlaşılmaktadır. Mustafa Efendi'den kadı marifetiyle Mehmed Muhsin'in muhasebesini görmesi ve malikânegilere ait bütün alacağı tahsil etmesi istenmektedir (116/802:411). 1150 (1737-1738) yılında mukataa malı 27272 guruştur (118/804:646). Mehmed, İsmail ve Süleyman tarafından 1151 (1738-1739) yılında emaneten Mustafa Ağa'ya verilen malikâne⁸, 1155 (1742-1743) yılında iştiraken Hasan Ağa

ve Elhac Hüseyin Ağa'ya iltizam edilmiştir⁹. Mal ve kalemiyesi dört tak-sitte ödenecektir.

1155 (1742-1743) yılından itibaren malikâne mutasarrıflarını takip etmek güçleşmektedir. Zîrâ bu tarihten sonra hissedar sayısında artış olduğu gibi, özellikle 1172'den (1758-1759) itibaren hissedarların kendi aralarında devir yaptıkları anlaşılmaktadır. 1158 (1745-1746) yılında Sipahiler Ağası Abdullah'ın Damga mukataasının 1/3 hissedarı olduğu görülmekte, diğer hissedarlar hakkında bilgi bulunmamaktadır (124/810:196). Malikâne 1166 (1752-1753) yılında Başbakıkulu Abdi, Katib-i Yeniçeriyani Esbak Elhac Mehmed, Dergah-ı Mualla Kapucubaşlarından Osman ile Halil ve Mustafa adlı kişilerin üzerindedir (136/822:369). 1172 (1758-1759) senesinde İbrahim, Mehmed ve Ali (144/830:205); 1176'da (1762-1763) Mehmed, Abdi ve Feyzi'nin uhdesindedir (147/833:557). 1189'da (1775-1776) iştirakçilerden yalnız İbrahim'in adını biliyoruz (163/849:216). 1196 (1782-1783) yılında iştirakçiler Necib, Mustafa, Abdülaziz, Abdülmecid, Mehmed Emin, Abdurrahman, İbrahim, Ali, Hafız Mehmed Sadık, ve Mehmed Emin olarak sayılmaktadır; aynı yıl mukataa malı 28195 guruştur (171/857:146). 1197'de (1783) mutasarrıflardan bir kısmının değiştiği anlaşılmaktadır. Mukataa malı yine 28195 guruş olup iştirakçiler Hasan Bey, Ahmed Bey, Abdülaziz Efendi, Abdülhamid Ağa, İbrahim Bey, Mustafa Ağa ve Sarı Selim'dir (BOA. KK.1197/5274). 1199'da (1784-1785) mukataa malı bir miktar düşüp 27820 guruş olurken ilgili kayıтта malikâne mutasarrıfları Elhac Mehmed, Feyzullah Bey ve Abdullah Ağa olarak zikredilmektedir. 1200 (1785-1786) yılında mukataa malı 27573 guruş olup muaccelenin bir yük 19214,5 guruş; mutasarrıfların da Vezir Sarı Selim Paşa, Silahtar Mehmed ve Mehmed olarak sayıldığı görülmektedir (175/861:149). Aynı kişiler bazen farklı belgelerde farklı ünvanla zikredildiği için isimleri takip temek güçtür. Vezir Sarı Selim Paşa'nın daha evvel zikredilen Sarı Selim olduğu açıktır; Elhac Mehmed, bazen Silahdar Elhac Mehmed olarak zikredildiği için yine aynı kişi olduğu tahmin edilebilir. Bazen mutasarrıflardan bir veya bir kaçının adı verilerek diğerleri "ve müsterekleri" gibi bir ifade ile geçiştirilmektedir (177/863:372). Diğer taraftan Divan'a hangi ortaklar tarafından müracaat edilmiş ise belgede yalnız onların adının yer aldığı da görülmektedir. Mesela 1202'de (1787-1788) Mehmed Emin ve Mustafa adlı mutasarrıflar yanı sıra üçüncü kişi olarak sayılan Necib'in adı (177/863:372) daha evvel 1196 (1782-1783) yılında da zikredilmiş ancak arada geçen sürede hiçbir kayıтта kendisine rastlan-

mamıştır, muhtemelen bu arada ortaklıktan ayrılmayıp mutasarrıflığı devam etmektedir. 1202 (1787-1788) yılında mukataa malında bir miktar artış görülmektedir, bu yılda mal 28931 guruştur. Malikânenin müşterek tasarruf edildiği yıllarda, hissedarların ne oranda tasarrufu olduğu açıkça belirtilmediği taktirde kestirilememektedir. Ancak arada ayrılan mutasarrıfların hisselerini birbirlerine veya yeni birine devrettiği anlaşılmakta ve bu vesile ile hisse oranlarından bahsedilmektedir. Bu bağlamda 1204 (1789-1790) yılında Ali'nin hissesi mukataanın 3/7'si yani yaklaşık %43'üdür (180/866:214). Diğer ortakların tam olarak kaç kişi olduğu belli değilse de payları toplam olarak %57 nisbetindedir. Ancak Damga mukataasının malikâne olarak satılan kısmının mukataanın tamamına olan oranını bilemiyoruz. Fakat mukataanın belli bir kısmı devlete rücu ettiğinde bu durum kayıtlarda belirtildiğinden; aksine bir hüküm yoksa, mukataanın tamamının malikâneye dahil olduğu söylenebilir. 1205 (1790-1791) yılında defalarca ihtar edilmesine rağmen mükellefiyetlerini yerine getirmediği için Ali'nin hissedarlığı ref' olunmuştur (182/268:253). 1206 (1791-1792) yılında hissedarlar Hafız Osman, Abdülhamid "ve sairler" olarak zikredilmektedir. Ve nihayet 1208'de (1793-1794) malikânenin, Ali'nin hissesi de dahil olmak üzere %25'i İrad-ı Cedit-i Hümayun; %75'i diğer kişiler tarafından tasarruf edilmektedir (185/871:283). Mukataa malı yine bir miktar artarak 29200 guruş olmuştur. Bu artışın, boyama işleminden alınan ücretin artmasından dolayı gerçekleştiğini biliyoruz fakat bundan evvelki değişikliklerin hangi sebepten kaynaklandığı şimdilik malûmumuz değildir.

1215 (1800-1801) ve 1218 (1803-1804) tarihli iki kayıtta artık malikâne-cilerden bahis yoktur. Mukataanın "*İrad-ı Cedit-i Hümayun hazinesi tarafından zabt ve idare*" edildiği (195/881:113;199/885:219); 1224 (1809-1810) tarihli bir kayıtta ise Ankara Damga mukataasının "*Darbhane-i Amire'den zabt ve idare olunan mukataat-ı miriyyeden*" olduğu belirtilmekte (202/888:229); ancak 1225 (1810-1811) tarihli bir kayıttan küçük bir kısmın malikâneciler elinde olduğu anlaşılmaktadır (205/891:119). Diğer taraftan bu belgelerden mukataanın İrad-ı Cedit ve Darbhane tarafından kesin olarak hangi tarihler itibarıyla zabt edilmeye başlandığı anlaşılamamaktadır. Mukataanın büyük kısmı Darbhanece zabt edildikten sonra 1223 (1808-1809) yılında eski Ankara mütesellimi haccagan-ı divan-ı hümayundan Abdülkadir Efendi'ye emaneten verilmiş olup (202/888:344), 1224 (1809-1810) yılında iltizamına talip bulunmamıştır. Bunun üzerine mukataanın zabtı, işlerinin yürütülmesi ve gelir-

lerinin toplanması için Ali Ağa memur edilmiş, O da ber *vech-i emanet* Ömer Ağa'yı tayin ve mahkemede bilirkişiler huzurunda elindeki defter ve hesapları Ömer Ağa'ya devretmiştir (202/888:229). İzmir'de tahsil edilen rişte-i sof rüsümü da Ankara Damga mukataası mülhakatındandır. Rişte-i sof rüsümü 1222 (1807-1808) senesinde Ankara mütesellimi dergah-ı mualla kapucubaşlarından Mesud'a der uhde ve iltizam edilmiştir. Ancak mukataanın emaneten idaresi gerektiği için iltizam kaydı terkin edilmiş ve yeniden ayrı ayrı iki emir verilmiştir. Buna göre mukataaya bağlı iki köyün mahsul ve rüsümünü toplamak, boyahane boyanan şalilerden yeni tanzim olunan fiyatlardan “rüsüm-ı sıbgiye” ve mutad üzere damgalarını, diğer muayyen gelirlerini ve gerek Ankara'da gerekse İzmir'de alınan resimlerini “*ahz ve mukataa-i mezburu yed-i vahidden zabt-u rabt eylemek şartıyla*” Mesud'a yapılan “*damga-yı Ankara ve boyahane ve tevabii*” iltizamı için Ankara kadısına; İzmir'de alınan rişte-i sof rüsümünün tahsili için İzmir kadısına verilen emr-i şerif terkin edilmiş ve mütesellimin emaneten zabtı için 1222 rebiülevvelinde (mayıs-haziran 1807) kadıya emir verilmiş, sağlanan hasılatın her ay İrad-ı Cedid hazinesine gönderilmesi istenmiştir. Aynı yıl cumadevvelinde Abdülkadir Hilmi, Ankara mütesellimi olarak tayin edilmiş ve Damga-yı Ankara ve mülhakatından olup İzmir'de tahsil edilen rişte-i sof rüsümü mukataası emaneten uhdesine verilmiştir. Daha evvel aynı yıl mart başı itibarıyla 64500 guruş bedelle Mesud'a verilmiş olduğu için halef selefin hesap görmesi istenmektedir. Bu bağlamda mukataa varidatından yapılan tahsilat, makbuzat, bakaya ve zimmet her ne ise devir teslim yapılarak ilgili defter der saadete gönderilecektir (207/893:154). Aynı hususta Ankara kadısından başka İzmir kadısına da emr-i şerif verilmiştir (207/893:160).

Damga mukataasının ekseriyeti mîrî kontrolüne geçip Darbhane tarafından idare edilmeye başlandıktan sonra sicillere akseden belgelerden malikâne mutasarrıfları ve onlarla ilgili hususlara dair nadiren bilgi bulunmaktadır. Mukataanın ¼ hissesinin malikâne olduğu bilinmektedir. Bu kısım Mustafa Asım ve Esseyid İbrahim ile ortaklarının uhdesindedir. Malikâne mutasarrıfları 1222 (1807-1808) senesinde almaları gereken payları elde edemedikleri için aynı yıl cebeli bedeli olarak yapmaları gereken ödemeyi gerçekleştirememişlerdir. Ankara kadısı, mütesellimi ve bu konuda mübaşir tayin edilen Yusuf'a gönderilen hükümde “*mukataa-i mezburenin varidatı icab idenlerden cem ve tahsil ve der saadetime tesyar ve cebelülerine mahsuben hazine-i amireme teslim ile tazyikden tahlis*”leri ifadesi yer almaktadır (208/894:244). Hazine-i âmire kayıtları-

na göre Damga mukataası, rişte-i sof ile birlikte 1222 (1807-1808) yılında 64500 guruşa aynı yıl Ankara mütesellimi olan Mesud'a iltizam edilmiş; bilahare üzerinden alınarak emaneten yeni mütesellim Abdülkadir Hilmi'ye verilmiştir. Halef selef mütesellimler arasında hesap görülerek hasılatın, defteriyle birlikte İstanbul'a gönderilmesi istenmişse de 1223 (1808-1809) yılının dördüncü ayına kadar bir ödeme yapılmamıştır. Söz konusu Mesud'un 1222 (1807-1808) yılından 101303,5 guruş zimmeti bulunmaktadır ki bunun 46816 guruşu Damga mukataasına aittir. Yeni mütesellim ise bu zimmeti tedarik edip hazineye göndermediği gibi malikâncilerin hissesine düşen payı da veremediği için, malikânciler cebeli bedellerini ödeyememiştir. Bu durumda mütesellimden malikâncilerin zimmetine mahsuben cebeli bedelini hazineye, kalan miktarı da kendilerine yollaması istenmektedir (208/894:244). Esasen Ankara ve civarı ile ilgili bütün gelirlerin toplanması Ankara mütesellimi Abdülkadir'in uhdesindedir. Bunların arasında 1223 (1808-1809) senesi için mal, kalemiyye, faiz olarak adlandırılanlarla iltizam geliri dahil 22797 guruşluk Haymanateyn mukataası ile 15000 guruşluk iltizam bedeliyle Yabanabad mukataası ve Ankara cizyesi de bulunmaktadır. Mütesellim bu gelirlerin akıbeti ilgili soruları cevapsız bıraktığı için durumu tahkik etme üzere Darbhane'den Ali adlı biri mübaşir olarak gönderilmiştir. Mütesellim Abdülkadir'in tahsil ettiği gelirleri kendi işlerine harcadığı tesbit edilmiş olup ref edilmesi gerekmele beraber, Ankara sancağı "ihtilal üzere" olduğundan bunun yapılmadığı anlaşılmaktadır. Dergah-ı mualla kapucubaşlarından mir ahur-ı evvel payesiyle Bozok sancağı mutasarrıfı olan Süleyman Bey, Ankara kadısı ve mezkur Ali marifetiyle 1223 (1808-1809) yılında mütesellimin hesapları görülerek; mukataalarla ilgili tahsilat, makbuzat ve zimmetinin belirlenmesi, memleket umuruna sarf ettiği meblağ varsa tevzi defterine alınması ve kendisinden tahsil edilmesi gereken meblağın daha evvel Damga mukataası gelirlerinden poliçe ile alınan 5000 guruş hariç, "emval ve eşyasından" sağlanması istenmiştir (208/894:255). 1224 (1809-1810) yılında Ankara mütesellimi olarak atanan hassa silahşorlarından Osman'ın Ankara Damgası'nı yed-i vahid olarak emaneten idaresi ve hizmetleri beğenildiği için 1225 (1810-1811) yılında da bu görevi devam etmiştir¹⁰. İzmir ve Ankara kadılarına ayrı ayrı gönderilen emirle mukataaya dahil iki köyün hasılatını, boyahane gelirlerini, damga rüsumu ve sair gelirlerle İzmir'e gönderilen sof ipliğinden gerek Ankara'da gerekse İzmir'de alınan resimleri toplayarak her ay Darbhane-i Âmire hazinesine yollatmaları istenmiştir (208/894:529-530). Osman Ağa'nın "fazla kâr almak sevdasıyla" hareket ettiği yönün-

deki bir şikayet belli sürede mukataa geliri hakkında bilgi vermektedir. Osman Ağa'nın zabtı mart başı itibarıyla olmasına rağmen 1225 (1810-1811) martından kırk gün evvel mahallinde esnafı tenbihleyerek iki bin top şali ve 280 katır yükü sof ipliğinin kantara getirilmesini önleyip kendi dönemine tehir ettiği ve 1224 (1809-1810) yılı vergi hasılatına 8000 guruşluk zarar verdiği yönündeki iddianın gerçek olmadığı anlaşılmıştır¹¹.

Damga mukataasının ekser hissesi Darbhane tarafından zabt edilerek emaneten idare edilmeye başlandıktan sonra, ehl-i örfün müdahalesinin arttığı anlaşılmaktadır. Ankara mutasarrıfı, kadısı ve damga eminine gönderilen hatt-ı hümayun ile mukataaların malikâne olarak satışına yol açan süreç uzun uzun izah edilerek; bir şekilde malikâne bağlantısı olan mukataaların el'an serbestiyetle idare edilmesi ve dolayısıyla "*umur-ı mukataa ve reayasına ehl-i örf taifesi tarafından dahl ü taarruz ve rencide ve teaddi*" olunmaması emredilmiş; kadı tarafından ilgililere duyurulduktan sonra sicile kaydedilmiştir (210/896:147;202/888:341). Damga mukataası 1227 (1812-1813) senesinde yed-i vahidden zabt ve idare olunmak üzere dergah-ı mualla kapucubaşlarından Cabbarzade Mir Süleyman uhdesine ve O'nun tarafından da hassa silahşorlarından Osman'a verilmiştir. Böylece Ankara damga ve boyahane resimleri ile mukataaya bağlı sof ipliğinden gerek Ankara gerekse İzmir'de alınması gereken resimlerin Osman tarafından zabtı için ferman gönderilmiştir (212/898:198). 1229 (1813-1814) yılında ise "*Damga emaneti mukataası*"nın iltizamen Ankara ve Kangırı (Çankırı) mutasarrıfının uhdesinde olduğu görülmektedir. Mutasarrıf mukataayı Dergah-ı Âli gediklilerinden İbrahim Ağa'ya iltizam etmiş, kanun hilafına resim ihdas etmemesini istemiştir (213/899:276).

1229 (1813-1814) tarihli bir ilamda Ankara'da şali ve sofçu kalfaları ile boyacı esnafının "*illet bahanesiyle*" işlerini terk ettikleri için mukataa konusu işlerin durma noktasına geldiği bildirilmektedir. Söz konusu esnafın Ankara civarındaki bağ ve bahçelerine çekilmeleri üzerine Ankara mutasarrıfı, hepsinin işlerin başına nakledilmesi için buyruldu vermiştir. Esnaf, kadı tarafından çağrılarak buyruldu okunmuş ve savunmaları istenmiştir. Beldede ortaya çıkan veba ve tağun illetinden çoğu esnafın "*helâk*", kalanın da perişan olduğu bildirilerek; işleri terk etme sebebi olarak bağ bozumu mevsimi olması ileri sürülmüş; ilam tarihi itibarıyla otuz bir gün izin istenerek akabinde işlerin başına döneceği söylenmiştir (215/901:19).

Damga mukataası 1230 (1814-1815) senesi için 60240 guruşa Ankara ve Kangırı sabık mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'ya iltizam olunmuş; Paşa'nın mütesellimi Elhac Ali Ağa, Dergah-ı Âli gediklilerinden eski mültezim Esseyid İbrahim Ağa'yı damgahane ağası olarak tayin etmiştir. İbrahim mukataayı sekiz ay zabt etmiş bu sürede sağlanan 40587,5 guruş iraddan masraflar ve zimmeti çıkarıldığında 15032 guruşluk bir teslimatı olmuştur. İbrahim'den sonra damgahaneyi üç ay mübaşir Mustafa idare etmiş, masraflar çıkınca 9500 guruş gelir sağlamıştır. Bir yıllık sürenin son ayını damga yazıcısı idare etmiş ve 1690 guruş safi gelir elde etmiştir. Böylece bir yıllık iltizam döneminde 40470 guruş gelire mukabil 19770 guruşluk zarar söz konusu olmuştur (215/901:69). Bu manzaradan sonra 1232 yılında mukataayı iltizama alacak kimse bulunamadığı için kadı tarafından bir emin ve bir sarraf tayin edilmiş; bunların sekiz aylık tasarruf sürelerinde sağlanan 31085,5 guruşluk hasıllattan kira, çiriş ve diğer giderler çıkınca 12524 guruşluk safi gelir kalmıştır (215/901:112). Bu süreler zarfında mukataadan her hangi bir kısmın ifraz edilip ayrıca iltizam veya emanete verildiğini gösteren bir unsur olmadığı için yed-i vahidin sürdüğü ve söz konusu gelirlerin damga, boyahane ve sof ipliğine müteallik resimleri kapsadığını düşünmek durumundayız. Böyle bir toptan gelir, bu dönemde üretilen sof, şali ve iplik miktarını tahmine imkân vermemekte ancak mukataa gelirlerinde dramatik bir düşüş görülmektedir.

Yaklaşık yüz yıllık malikâne döneminde mukataa malı senede 28-30 bin guruş radesinde seyretmiş, Darbhane tarafından zabt edildikten sonra iltizam bedeli 60-64 bin guruşa yükselmiştir. Ancak mukataayı iltizama alanların bu bedelin tamamını elde edemedikleri ve dramatik düşüşlerle karşılaştıkları anlaşılmaktadır. Bu durum nasıl izah edilebilir? Mukataanın Darbhane'ce zabtından sonra mal miktarının iki misli artırılması dikkat çekici olmakla beraber böyle bir iltizam bedeli istenmeden önce bir süre emaneten yönetildiği için bu artışın mesnetsiz olmaması gerekir, yine de devletin şartları zorladığı düşünülebilir. Diğer taraftan ehl-i örfün sanat erbabını bezdirecek kadar baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Son darbeyi ise salgın hastalıkların vurduğu görülmektedir. Bunlar dahili sebepler olup bir müddet sonra Balta Limanı anlaşmasına götürecek dış baskıların da yoğunlaştığı hatırdan tutulmalıdır¹².

Damga malikâne-mukataasının işleyişi ve bu kapsamda karşılaşılan meseleler tiftik, iplik, sof ve şaliye müteallik olmak üzere bunların üretim, imâl ve satışını yapan tezgah sahipleri ve esnaf; ehl-i örf, yabancı tüccarlar, muhtekirler, mültezimler, esnaf şeyhleri ve nihayet devlet ve malikâ-

ne sahipleriyle ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki bölümlerde şer'îye sicillerinin elverdiği ölçüde bu konular izah edilecektir. Burada esas itibarıyla malikâne dönemi ele alındığı için, bundan sonraki durumun takibi başka bir araştırmaya bırakılacaktır.

II- Damga Mukataasının İşleyişi

Sicil kayıtlarına dayanarak Ankara'da damga mukataasının işleyişini kabaca da olsa resmetmek mümkündür. Buna göre sof dokumasında kullanılan ipliklerin üreticileri tarafından evvela mahalle ve sokak aralarında satılması, ancak artan miktarın iplikçi esnafına satılması yönündeki düzenleme; dokuyucuların iplik alımında önceliği olmasını, aracısız ve dolayısıyla ucuz mal almasını sağlayarak üretimi teşvik eden bir unsur olmuştur. Şu halde iplikçi esnafının elindeki ipliklerin belli bir kısmının dış ticaret konusu olup, yabancılara satıldığı söylenebilir. Kayıtlarda belirtildiği üzere sof üretimi yalnız Ankara'ya mahsus olmadığı için civardaki üretim bölgelerine de buradan sevkîyat yapıldığı düşünülebilir. Sofların yıkanma, perdahtlanma, boyanma ve nihayet satış işlemleri belli yerlere mahsus kılınmıştır. Dokuma amelîyesi bu tür kayıtlardan azadedir zîrâ fazla miktarda dokuma yapılması istenmektedir. Yine de kimlerin dokuma yapacağı eminin iznine bağlıdır. Dokuma dışındaki amelîyelerin belli mahallere tahsis edilmesi damga emînlerinin yıkama, perdahtlama, boyama işlemlerine nezaretini ve dolayısıyla resim almasını kolaylaştırmaktadır. Bu işlerin eminden icazet almak suretiyle yapılması üretim miktarını tesbit ile vergi kaçırmayı güçleştirmiştir. Satışların yalnız bedestandaki sofcu esnafına hasredilmesi de damgasız sof satışını önlemeye matuf olmalıdır. Diğer taraftan dokuyucuların, dokudukları sofları bu esnafa aracısız olarak verdiği görülmektedir. Vergilere gelince, inceleme sırasında görülen sicil kayıtlarından damga akçasının meblağına dair bir bilgi alınamamıştır; belgelerde “damga akçasından gayrı” alınacak çıkar bacı miktarları bulunmaktadır¹³. Yine belgelerde perdaht ve yıkama amelîyesine dönük bir resme rastlanmamıştır ancak bu, vergi olmadığı anlamına gelmiyor. Mesela cendere ile ilgili hiçbir kayda rastlanmaması cenderehanenin bir vakıf bünyesinde bulunduğunu düşündürmektedir; gerçekten böyle ise, bu sebeple cendere konusu sicile aksetmemiş olabilir. Diğer taraftan boyama işleminden resim alındığı kesindir. Bunun dışında sof, şali ve iplikten damga resmi dışında Ankara'dan götürülürken çıkar bacı; İzmir, İstanbul gibi vardığı yerde de ayrı bir resim alınmaktadır. Ankara dışına götürmek üzere mal alan yabancıların bunu simsar

aracılığı ile yapması gerekmektedir. Böylece simsariye vergisi alma imkânı doğduğu gibi, malın gideceği yer de belirlenerek vergi kaçırılması önlenmiştir. Simsariyeden başka zarar-ı kassabiye alındığı bilinmektedir. Her türlü ihtikâr ve tekelciliğin önlenmesi için tedbir alınmıştır. Bunlar sof ve şali esnafının kullandığı hammaddelerin kıtlığını önleyecek düzenlemeleri de içermektedir. Mesela üretimde kullanılacak malzemeleri evveliyetle üreticiler satın alabilir. Burada kastedilen özel tekellerin önlenmesidir. Bazı kişilerin ortaya çıkararak şehre getirilen ipliği toplaması veya çiriş gibi maddeleri satın alıp, bunların dokuyucu ya da imâlatçılara satışında aracılık yapmak yönündeki istekleri, ara- hammaddeler üzerinde ihtikâr faaliyeti olarak değerlendirilmiştir. Yine boyacıların özellikle kırmızı renk için fazla fiyat isteme yönündeki faaliyetleri tekelcilik olarak değerlendirilerek yasaklanmıştır. Devletin vergilerini fire vermeden toplayabilmesi için yukarıda belirtildiği gibi bazı faaliyetleri belli yerlere mahsus kılması ise, devlet tarafından uygulanan bir tekel olarak değil, duruma “nizam vermek” şeklinde adlandırılmıştır. Kamu tekeli olarak kabul edilebilecek yed-i vahid lafzı ancak 1222 (1807-1808) yılında görülmektedir. Mukataa malından vazife ödemeleri dışında ocaklık ve mevacic karşılığı tahsisler yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda İstabl-ı Âmire masrafı, Şam-ı Şerif’e bahşiş ve ulufe ödemeleri ile Tersane-i Âmire mevacicleri zikredilebilir. Sicile kayıtlı belgelerde divana hangi sebeple müracaat yapılmışsa mukataa gelirinin ekseriyetini o kalemin oluşturduğu ifade edilmiştir. Mesela iplikten kaynaklanan bir sebeple divana müracaat edildiyse “*mukataa hasılı yalnız damga olup tiftik ipliğine münhasırdır*” denmiş (96/782:418), boyadan kaynaklanan bir sebeple müracaat edildiyse Ankara’da dokunan ve boyahanede boyanan şali ve soflardan oluştuğu (85/771:433) belirtilmiştir. Yine bazı belgelerde gelirin çoğunluğunun iplik tüccarı ve bezirganlardan (171/857:146), sof ve şaliden ((175/861:149), boya ve cenderehaneden (124/810:196)) sağlandığı belirtilmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere Damga mukataasının ilk olarak 1208 (1793-1794) yılında ¼’ü İrad-ı Cedid tarafından zabt edilmiş ve en geç 1215 (1800-1801) yılında ¼’ü malikâne olarak kalmakla beraber, malikâne mutasarrıfları tarafından “serbestiyet üzere” idare edilme vasfı sona erecek darbhane-i âmire kontrolüne geçmiştir. Bu esnada başka düzenlemeler de söz konusu olmuş yapağı, tiftik, mazı (vukiyyeden bir para), kökboya (vukiyyeden iki akça) ve koyun ve keçiye yönelik yeni resimler ihdas edilmiştir(185/871:351,379). 1208 (1793-1794) senesi mart başı

itbarıyla ülkenin her yerinde satılan yapağının her vukiyyesinden bir akça resim alınması kararlaştırılmıştır. Yapağı ile ilgili olarak eskiden beri alınan gümrük ve diğer resimlerin dışında ve onları kaldırmayacak şekilde ihdas edilen bu yeni vergi satıcılardan alınacaktır. Vergi geliri İrad-ı Cedid tarafından emaneten zabt edilecek, resimin ödendiğine dair tezkere alınmadıkça yük bağlanmayacak veya gemilere yükleme yapılmayacaktır; kaçak olarak alıp satmak isteyenler tesbit edilirse iki kat vergi alınacaktır (185/871:285). Yeni-il voyvodası Süleyman, paye-i mir ahur-ı evvel olarak yapağı rüsumatı emini tayin edilmiştir (185/871:286). Bilahare yeni bir düzenleme yapılarak Ankara sancağı ve kazalarından koyun ve keçi başına birer para, yapağı ve kıl resmi bedeli olarak tahsil edilmeye başlanmıştır. Yapağı resmini henüz ödemiş yapağı sahipleri bunları tüccara sattıktan sonra, tüccar eminle karşılaştığında eda tezkeresi ibraz edemediği için resmin tahsiline yeni bir nizam verme ihtiyacı hasıl olmuştur. Buna göre 1208 (1793-1794) mart ibtidasıyla koyun ve keçiden adet-i ağnam resmi tahsil edilirken koyun ve keçi sahibi herkesin ismi, eşkali ve sahip olduğu küçük baş hayvan adedi tesbit edilecek; koyun ve keçinin her biri için birer para resm-i yapağı ve kıl tahsil edilerek ellerine eda tezkeresi verilecektir. Uygulama selatin vakıfları dahil tüm vakıfları, eşraf, âyan, ahali, reâyâ, askeri, gayri askeri, çoban, mandracı, celeb, Türkmen, Ekrad, yörükân taifesi, Haremeyn mukataası dahil herkesi kapsayacak; hilafına hareket edenlerden iki kat resim alınacaktır. Diğer taraftan kimseden bu resim dışında bir ödenti talep edilmeyecek, sene sonunda imzalı ve mühürlü defterleriyle birlikte hasılat İrad-ı Cedid hazinesine teslim edilecektir. Kuzu ve oğlakların vergiden muaf olması bazı anlaşmazlıklara yol açtığı için ölçü, her yılın mart ve sonraki aylarında doğan kuzu ve oğlakların kapsam dışı olması şeklinde tasrih edilmiştir (185/871:408,411).

III- Sof Ve Şali İmâlatı

Al, tavşan kanı, açık şarabî, açık benefş, açık yeşil, fıstıkî yeşil, açık neftî, siyah, gülgünî, açık turuncu, koyu benefş, açık dârcinî, mısır moru gibi renklere boyanan sofaların her biri standart olarak otuz zirâ' uzunlukta olup, bu uzunluktaki parçalar top olarak adlandırılmaktadır (750/332). Şaliler 20 çileden dokunmak zorundadır¹⁴. Ham tiftiğin Ankara dışına çıkarılması yasaktır (118/804:646). Kadîmî bir uygulama olarak Ankara'daki sofcu esnafı dokudukları sofları bizzat satmaktadırlar; bunu üreticinin esnaf veya tüccara aracısız olarak satışı şeklinde anlamak gerekir.

Ancak zaman zaman kendilerini simsar olarak adlandıran kişiler türeyerek sof ticaretinin kendilerine ait olduğu iddiasıyla sof satışı üstlenerek top başına bir iki guruş zam yaptıkları ve piyasada fiyatların yükselmesine yol açtıkları görülmektedir (118/804:646).

Ankara'dan başka Rumeli, Anadolu veya İstanbul'da her kimde resmi ödenmeyen tiftik ipliği ve damgasız sof ve muhayyer bulunursa mîrî için el konması şartı malikâne berâtlarında yer almaktadır. Ayrıca yuyucular, perdahtçılar, boyacılar eminden icazet almadan sofları yıkayamaz, perdaht ve boya yapamaz. Böylece vergisi ödenmeyen sofların piyasaya çıkması önlenmeye çalışılmıştır.

Damga akçasından başka Ankara'da iplik yükü başına 1 guruş çıkar bacı alınmaktadır. Ayrıca tiftik ipliğinden gönderildiği mahalle göre değişen resimler alınmaktadır. Vukiyye başına İstanbul'a giden iplikten 10; İzmir, Halep ve sair yerlere giden iplikten 9 akça alınacaktır; bunların malın bulunduğu yerde alınacağı anlaşılmaktadır. Beypazarında alınan bacı miktarının ise daha yüksek olduğu görülmektedir, tiftik ipliğinden yük başına 4 guruş çıkar bacı alınmaktadır. Beypazarı'nda soflardan alınan çıkar bacı ise şöyledir: Yağmurluk sof 24 akça, cendereli sof 8 akça, beyaz sof 16 akça, yağmurluk nevesi? 8 akça, kuşak 2 akça. Bunların dışında sicil kayıtlarında "*Ankara'dan çıkar bacı yük başına 125 akça, İstanbul'a gidenden 81, Halep ve sair yerlere gidenden 160 akça*" alınacağı şeklinde bir ifade bulunmakla beraber, neyi kast ettiği açık değildir¹⁵. İplik için öteden beri alınagelen resimlerin aynen tahsil edilmesi, İzmir ipliğinin işlenmeden götürülmemesi gerekmektedir. Eğer bu durum mukataa şartlarında yer almıyor ancak mukataanın düzeni açısından uyulması gerekiyorsa, mukataa şartlarından sayılması gerekmektedir¹⁶. İzmir ipliği olarak tabir edilen ipliğin Ankara'da üretilen, bir cins ince iplik olduğu anlaşılmaktadır; İzmir taraflarında revaç bulduğu için bu adı almış olması, yabancı tüccarlar tarafından yurt dışına götürmek üzere talep edildiğini göstermektedir.

Mukataa eminleri Ayaş ve İstanos kasabalarında esnaftan olmayan bazı ecnebilerin tezgah peyda ederek çilesi noksan ve yalın kat kalb şaliler dokuyarak hem halka zarar verdiklerini hem de mukataa düzeninin bozulduğunu bildirerek bunun önlenmesi için defalarca emr-i şerif almışlardır. Buna göre kalb ve noksan çile ile dokunan şalilerin Ankara bedestanında satılmaması, damgalanmamış şaliler ele geçirildiğinde sahiplerinin cezalandırılmaları ve mîrî adına bunlara el konulması gerekmektedir. Ankara'daki mîrî boyahanelerden başka yerde boya yapılması

da yasaktır. Buna rağmen bu tür şalilerin dokunması da bedestanda satılması da önlenememiştir. Sicillerde “kalb” olarak nitelenen standart dışı mamullerin, simsarlar eliyle damgalandığı, dolayısıyla gerçekte resimlerinin ödenmediği belirtilmektedir. Damgasız sof satışı yasak olduğuna göre bu durum bazen damganın da sahte olduğunu göstermektedir. Böylece kalb ve çilesi noksan ve yalınkat sof ve şali imâlinin önlenmesi ve her kimin elinde bulunursa mîrî için el konulması, sahiplerinin cezalandırılması ve Ankara bedestanı dışında sof ve şali satışının önlenmesine dair geçmişte verilen fermana aykırı hareketlerin önlenmesi için yeni bir ferman istenmiştir. Yine Ayaş, İstanos, Beypazarı, Koçhisar ve diğer yerlerde bazı kişiler üretim şartlarına aykırı olarak 20 çileden noksan kalb şali üretmiş ve damgasız olarak gizlice satmaya kalkışmanın yanı sıra hem kadimden beri sofcu esnafına mahsus bedestana¹⁷ getirmeyip başka yerlerde, hem de sof satmaya yetkisi olmayan (hırfet-i mezbureden olmayan) kişilere satmışlardır. Bunun önlenmesi ve damga eminine damga için getirilen 20 çileden noksan ve kalb boya ile boyanmış şali kimin elinde bulunursa damga darb olunmayıp el konulması için 1172 senesi cemaziyelahiri 7. günü (5.2.1759) ferman verildiği anlaşılmaktadır. 10 safer 1176'da (31.8.1762) tekrar aynı konuda emir verilerek bu hususta daha evvel verilen bütün emirlere uyulması istenmiştir¹⁸.

Uzun bir süre sonra, 1218 (1803-1804) yılında sof ve şali imalatında uulsüzlükler yeniden ortaya çıkmıştır. Sof ve şaliler standartlara yani “kadime” uygun ölçülerde dokunmadığı için boyandıktan sonra “*en ve boyları çekilerek her bir topun boylarından ikişer üçer zirâ*’ ve *enlerinden birer rub noksan zuhur edib boyacılar dahi ihtimam etmediklerinden ekser sof ve şali lekeli çıkıb*” hem esnafa hem de halka zararı aşikar olduğu için şalici esnafı bu durumun önlenmesini istemiştir (199/885:219). Mukataa eminlerinin bu tür olaylara daima nezaret ve dikkat etmeleri hususu da mukataanın şartları cümlesinden olduğu için, sof ve şali imâl edenlerin, boyacıların ve simsarların isimleri belirlenerek mahkemeye çağırılması ve bu durumun devamı halinde uygulanacak tedbirlerin kendilerine okunması ve kaidelere uyacaklarına dair taahhüd alınması istenmiştir. Böylece taahhüdlere uymayanların zabıtlar tarafından “*hakkından*” gelinecektir. Bu vesile ile bizim açımızdan sof ve şalinin standart ölçüleri iyice belirginleşmektedir. Kadîmî ölçülere göre ham şali topunun uzunluğu 30 zirâ’ ve eni 6 rub olmalı, üç kat olarak dokunmalıdır. Üç kat, şali dokumasında kullanılan ipliğin özelliği olmak gerekir. Zîrâ yukarıda belirtildiği üzere şali için en büyük şikayetlerden biri “yalın kat” dokunma-

sıdır. Ham sof topu ise 32 zirâ' uzunluğunda ve 6 rub bir gireh (kirah?) olarak dokunmalıdır. Ayrıca boyanırken renklerine dikkat edilmelidir. Bundan sonra eksik ebad ve kalb boya ile sof ve şali zuhur ederse yalnız imalatta bulunanların cezalandırılmalarıyla yetinilmeyip damga emininin de hem azledileceği hem de başka türlü cezalandırılacağı bildirilmiştir (199/885:219-220) .

Diğer bir önemli husus şali imalinde kullanılan çiriş maddesinin temininde güçlük çekilmesidir. Ankara'nın İncesu köyünden temin edilen kavrulmuş çiriş maddesi şalici esnafına mahsus bir madde olup, tüccar tarafından şehre getirildiğinde şalici esnafına satılmaktadır. Ancak bazı muhtekirler türeyerek, söz konusu maddeyi tüccardan düşük fiyatla alıp, şalici esnafına yüksek fiyatla satmaya başlamıştır. Damga mukataası İrad-ı Cedid tarafından zabt olduğu, mukataanın geliri de şaliden ibaret olduğu için çiriş bulunamadığında üretim yapılamamakta dolayısıyla vergi alınmamaktadır. Gerek Bursa kalemi gerekse malikâne kayıtları incelendiğinde çiriş hususuna dair bir madde bulunmamış olmakla beraber; bu hususa daha evvel, İncesu'dan tüccar tarafından getirilen çirişin şalici esnafına satılması şeklinde mahkemece nizam verilmiş olduğu için çirişin muhtekirlerce alınması “*kadime mugayir*” bir durumdur. Böylece kadime uyulması için 1225 cemaziyelahirinde (temmuz-ağustos 1810) emr-i şerif verilmiştir (205/891:119).

IV- Sof Boyacılığı ve Esnafılığı

Sof boyacılarının zaman zaman tekeli eğilimler gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 1150 (1737-1738) yılında al renk sof boyacıları kendi aralarında anlaşarak fiyatları artırmışlar; bu yüksek fiyatları ödemeyi kabul etmeyen sofcuların soflarını açık renklerle boyamaya başlamışlardır. Malikâne sahiplerinden birinin müracaatı üzerine simsarların sof satışına müdahaleleri önlenip yine sofcu esnafı tarafından satılması; al renk boyacılarının birleşerek fiyat artırmalarının önlenmesi ve sofların tamamının âlâ boya ile boyanması hususunda emr-i şerif verilmiş ve kayıtlardan anlaşıldığına göre 1141 (1728-1729) yılında da aynı konu gündeme gelmiştir¹⁹.

1166 (1752-1753) yılında Damga mukataasını iştiraken malikâne olarak uhdelerinde bulunduran Başbakanlık Abdi, Katib-i Yeniçeriyân-ı Esbak Elhac Mehmed, Dergah-ı Mualla Kapucubaşlarından Osman ve Halil ve Mustafa Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek mukataanın külliyetli mal ve kalemiyesinin ödenebilmesinin, rüsumatın muntazam toplanması ve

mukataa nizamının bozulmamasına bağlı olduğunu bildirmişlerdir. Bu cümleden olarak emin izni olmadan boyacıların sof boyamaması, perdahtçıların perdaht yapmaması malikâne beratı şartlarındandır. Ankara'daki bütün boyahane ve cendrehaneler emin tarafından kiralanmak, boya kazanı ve diğer alet edevat eminlerin malı olmak; çiçek-çivid ve diğer boya ve malzemeyi eminler tedarik etmek; dışarıdan boya ve başka şey alınmamak gerekir. Dolayısıyla boyacıların bu malzemeleri eminlerden satın alması ve dışardan bu işletmelere bir dirhem boya ve başka malzeme sokmaması icab eder²⁰. Ezcümle mukataaya tâbi esnaf ve sanatkarın düzeni, meslekten ihraç veya mesleğe katılmaları; imâl etme ya da etmeme hususları tamamen eminnere bağlıdır. Hâl böyle iken âyan-ı mütegalibeden Müderrisoğlu Ahmed adlı bir kişi mukataa işlerine karışarak boyahane ve cendrehaneler ihdas etmiş, emin izni olmadan sof boyamış ve mukataa gelirlerinin azalmasına yol açmıştır. Bu hareketin men edilmesi, engellenemez ise mahkum edilmesi için 1154 (1741-1742) senesinde Divan'a müracaat edilmiştir. Daha sonra boyahane ve cendrehanede kendisi imâl kalkışmamak ve icare-i marufe ile eminden kiralanmak şartıyla 1155 (1742-1743) yılında bir kıt'a emr-i şerif verilmiş ve uzun süre eminden kiralamak suretiyle mukataa şartlarına uygun olarak imâlatta bulunmuştur. Derken tekrar bağımsız hareket etmeye başlayarak boyahane ve cendrehaneyi Ankara'da Hayreddin Hankâhı adlı bir yere vakfettiğine dair hayali bir vakıfnameyi önce Haremeyn Muhasebesi'ne kayd ettirmiş, gasp ettiği mîrî rüsumdan Haremeyn ahalisine surre olarak senede 100 guruş ve dolab-ı Haremeyn'e 50 guruş tayin etmiş; daha sonra zam yaparak bunları 250 guruşa çıkarmıştır. Neticede Müderrisoğlunun boya ve cendrehanesi iptal edilmiş, malikânegilerin yıllık 250 guruşluk surreyi üstlenmelerine karşılık kendi malları ile boya ve cendrehane bina ederek bunları mîrî mukataa kaydettirmeleri mukabili 250 guruş muaccele ve 30 bin akça mal ödemelerine karar verilmiştir. Vakfin ve vakfiyenin hayali olduğu anlaşıldıktan sonra kaydının silinmesine ve malikânegilerin ödediği 250 guruş muaccele karşılığı başka bir malikâne tevcih edilmesine 2 cumadelevvel 1166 (7.3.1753) tarihinde karar verilmiştir (136/822:369). Bu durum, izin verilen boya ve cendrehanenin henüz yapılmamış olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan 1197 (1783) yılına ait bir kayıttan Şam-ı Şerif'e yapılan bahşiş ve ulûfe gibi ödemelerin devam ettiği anlaşılmaktadır (BOA, KK:1197/5274).

“Resm-i tamga-yı Ankara ve boyahane-i Ankara mukataası” tahmin edileceği gibi mîrî mukataaların en büyüklerinden olup 1208 (1793-1794)

yılına gelindiğinde mukataanın $\frac{1}{4}$ 'ü miriye (İrad-ı Cedid-i Hümayun'a) ait, $\frac{3}{4}$ 'ü malikânedir. Mukataa gelirinin çoğunluğu Ankara'da dokunan ve boyahane boyanan (sıbg olunan) şali ve soflardan alınan damga ve sıbgiye resminden oluşmaktadır. Boyahane temelde hammadde ve malzemesinden olan (lazime-i sıbgiye) mazi, odun ve benzeri girdilerin fiyatı 3-5 kat arttığından sağlanan gelir masrafa gitmekte ve mukataa malının ödenmesine yetmemektedir. Hatta böyle giderse boyahane terk ve tatil olacağı anlaşılmıştır. Boyahane masrafının karşılanması için mukataanın $\frac{3}{4}$ 'üne sahip malikâne mutasarrıfları "sıbgiye" olarak alınan bedelde artış yapılmasını istemişlerdir. Bunun üzerine sof ve şalilerin boya resmi top başına otuz para artırılmıştır.

Tablo II: 1208 (1793-1794) Yılında Tespit Edilen Boya Resimleri

Malın cinsi	Miktarı	"Sıbgiye" Resmi	Yapılan zam	Yeni Resim
Elvan-ı şali	1 top	50 para	30 para	80 para
Sof ve siyah şali	1 top	60 para	30 para	90 para
Portakalı şali	1 top	90 para	30 para	120 para

İrad-ı cedid defterdarı Mustafa Reşid fiyatlarda yapılan bu düzenlemeden sonra 29038,5 guruş 22 akça tutarındaki mukataa malına 161 guruş 38 akça zam yapılarak tanzim olunmasını uygun bulmuştur. Diğer taraftan her topu 30 zirâ' veya biraz daha fazla uzunlukta olan şali ve sofun her topundan alınması istenen "sıbgiye" zammının 30 para olduğu dikkate alınır, her zirâ' için 1 para veya daha az bir artış isabet edeceği için bu miktar vergi artışının esnafa ve halka zararı olmayacağını ancak resimlerde söz konusu düzenleme yapılmadığı takdirde mukataa malının ödenemeyeceğini bildirmiştir. Baş defterdar İbrahim'in telhisiyle mukataa malına yapılması söz konusu olan zam onaylanarak 29200 guruşa yükseltilmiş ve "kadîmî alınan rüsum-ı sıbgiyesine 30 para zam alınmasına" hükmedilmiştir²¹.

Damga mukataası tevabiiyle birlikte Darbhane-i Âmire tarafından zabt olunduktan sonra büyük bir tamirat geçirmiştir. Darbhane Emine Ahmed Şakir Paşa'nın emri ve damga emini marifetiyle 1223 (1808-1809) yılında gerçekleşen tamirat 1305 guruş 15 paraya malolmuştur (202/888:174). Diğer taraftan 1222 (1807-1808) yılında boya dolayısıyla alınan resimde bir artış olduğu belirtilmekle beraber miktarı hakkında bilgi bulunmamaktadır (207/893:122); bu artışla yukarıda kast edilen düzenleme anlaşılmalıdır.

V- Tiftik İpliği ve Yabancı Tüccarlar

Tiftik ipliği ile ilgili meseleler de çeşitlilik arz etmektedir. Bunlar ipliklerin tartılması, yabancı tüccarların ham tiftik kaçırmaları veya ihracı yasak olmayan iplikleri dahi vergisiz olarak almak istemeleri ve nihayet esnaftan kaynaklanan sorunlar olarak tasnif edilebilir. Tüccar kesimi ve diğer kişilerin ellerinde olan iplikler Damga mukataası tarafından “vezn” olunmak gerekirken, 1131 (1718-1719) yılında kolculuk ve ağalık namıyla iplikleri kendi kantarları ile vezn edip gizlice satan kişiler türemiş; elinde tiftik ipliği bulunanlar iplikleri damga mukataasının vezn ettiği mahalle getirmemeye başlamışlar ve mukataa bundan büyük zarar görmüştür. Oysa eskiden beri Damga mukataası dışında “*kantar ile tiftik ipliği vezn olunmayıp*”, kimin elinde tiftik ipliği olursa “*resm-i vezzaniye*” mukabili damga tarafından tartılması gerekirdi. Malikâne sahibi durumu İstanbul’a bildirip “*emr-şerif rica*” etmiştir²². Ankara’da mustakil kantar ihdası yasaktır. Bu yasağın, isteyenin istediği yerde kantar resmi almasını ve dolayısıyla mukataa gelirinin azalmasını önlemek için vaz edildiği anlaşılmaktadır.

Damga mukataası kapsamında yabancılarla karşılaşılan sorunlar ise üç başlıkta toplanabilir. Bunlardan ilki, yabancıların ikametlerine izin verilen mahallerden ayrılarak memleket içine gelmeleri ve bunun uzantısı olan diğerleri ise ihracı yasak hammaddeleri satın alarak nakletmeleri ve ihracı yasak olmayanları dahi kaçakçılık mahiyetinde götürerek vergi vermemeleridir²³. Böylece sebep oldukları mazarrat da yerli tüccarın devreden çıkması, hammaddenin piyasadan çekilerek hem üretimin hem vergi gelirlerinin azalması buna mukabil fiyatların artması olarak sayılabilir. Nitekim sicil kayıtları bu safahatı göz önüne sermektedir. Söz konusu sıkıntının bertaraf edilmesi için yabancıların simsar aracılığı ile alış veriş yapması gerekmektedir (171/857:146).

Ankara ve Beypazarı’nda üretilen sof ipliği eskiden beri yerli tüccar tarafından İzmir iskelesine getirilip, Frenk tüccarına İzmir’de satılarak tayin olunan yerde damgacılar rüsumlarını öderlerken; müstem tüccarlar eskiden beri oturdukları iskelelerden kalkıp Ankara ve Beypazarı’nda ikamete başlamışlar ve gizli ya da açık, tiftik ipliklerini götürmeye başlamışlardır. Böylece bir yandan damga resminden sağlanan hasılat azalırken diğer taraftan piyasada mal kıtlığı olduğu için sof ipliği ticaretiyle uğraşan tüccarlar Ankara’ya gelmez olmuş ve haliyle mukataa bundan zarar görmüştür. Bu sorunların giderilmesi için verilen bir emr-i şerif ile müstemlerin tekrar İzmir’de oturmaları; Ankara’dan ayrılan tüccarların ise geri dönerek ticarete başlamaları ve dolayısıyla mukataanın nizam bulması sağlanmıştır. 1020 (1611-1612) tarihli bir sicil kaydından öğren-

diğimize göre bazı müstemmin tüccarlar kendilerine ait tiftik iplikleri ve bazı eşyaları kaldığı ve yine Ankaralılarla kapanmamış hesapları bulunduğu gerekçesiyle işlerini görüp altı aya kadar tekrar İzmir'e dönmek üzere emr-i şerif almışlardır. Ancak Ankara'ya gelmek için ileri sürdükleri mazeretlerin gerçek olmadığı anlaşılmış olduğundan bahsedilen emr-i şerife itibar edilmeyip tüccarların İzmir'e geri gönderilmesi için yeni bir emir gönderilmiştir²⁴. Bu esnada henüz mukataa, malikâneye dönüşmemiştir. Malikâne uygulaması başladığında ihraç mallarının iskele mahalline naklinde yabancı tüccarın bizzat rol alması hoş görülmesi de olağan bir durum olmuştur (96/782:419).

Malikâne mutasarrıfları Divan-ı Hümayun'a baş vurarak, Ankara'da işlenen tiftik ipliğinin Frengistan ve diğer yerlere tüccar tarafından nakledildiğini ancak işlenmemiş ham tiftiğin kat'i surette ihraç edilmediğini, buna rağmen "*Efrenç taifesi ve sair tüccar makuleleri*"nin henüz işlenmemiş tiftiği gizlice naklederek Ankara'da işlenecek sof ve ipliğin azalmasına yol açarak mukataa gelirlerinin düştüğünü bildirmişler; bundan sonra her hangi bir yere gizli ya da açık, nakledilmek üzere ham tiftik bulunursa mîrî adına el konması için emr-i şerif istemişlerdir. Görüldüğü gibi artık yasak olan yabancı tüccarın devreye girmesi değil, hammadde ihracıdır. Bursa mukataası defterlerinde malikânenin vazifeleri ile birlikte senelik 30 bin guruş malı olduğu Rumeli, İstanbul ve Anadolu'da resim verilmemiş tiftik ipliği ve damgasız sof bulunursa mîrî adına el konacağı kayıtlıdır. Divan-ı Hümayun defterlerine bakıldığında ise "*Françeliye ita olunan ahidname-i hümayunda tiftik ipliğine müteallik bir nesne bulunmadığı*" derkenâr edilmiştir²⁵. Damga mukataası büyük bir mukataa olup gelirin çoğunluğunu tiftik ipliği resmi oluşturduğu için henüz işlenmemiş tiftik ipliği nakletmeye kalkışanların malına mîrî adına el konulması için arz edilen telhis gereğince 1132 (1719-1720) yılında emr-i şerif verilmiştir²⁶. Anlaşıldığına göre yabancılara verilen ahidnamelerde izin verilen hususların belirtilmesi yanı sıra nelerin yapılmaması gerektiği de tasrih edilmeliydi. Zirâ ahidnamede tiftik konusundan bahsedilmemesi hususunu Osmanlı tarafı doğal olarak tiftik götürülemediği, yabancılar ise yasaktan bahsedilmediğine göre götürülebileceği şeklinde yorumlamışlardır²⁷. Ankara'da yerleşik Frenklerin seçtiği ve simsar nasb ettiği zimmîler beyaz tiftik, ince iplik ve beyaz tiftik postu satın alarak hediye bahânesiyle "*Françe canibine*" yollamaya kalkışmış; ayrıca simsarları marifetiyle gizlice yüzer, iki yüzer beyaz post tedarik ederek hediye adettikleri ile beraber "*Françe canibine*" göndermelerine eminler engel

olunca yasak emrinin eski olduğunu, kendilerinin simsarlık belgelerini ibrazla bu alışverişe mezûn olduklarını iddia etmişlerdir (171/857:146). 1196 (1782-1783) yılında söz konusu yasaklara rağmen bu malları alarak başka ülkelere yollamalarıyla şali ve sofun her topuna % 50 (ona onbeş guruş) zam yapılmasına, daha sonra da şali ve sofun piyasadan çekilmesine ve böylece "*hem mukataanın izmihlâline ve kârhânesinin ibtâlîne*" yol açmış hem de mîrîye zarar vermişlerdir. Daha önceki tarihlerde benzer bir şikâyet üzerine, mukataaya bağlı köy ve nahiyelerde şali ve sof hammaddesinin yabancılara ve onların simsarlarına verilmeyeceği, aksine davranan simsarların ömür boyu sürgünle cezalandırılacaklarının kendilerine bildirilmesi istendiği derkenâr olunmuştur²⁸.

İzmir ipliği olarak tabir edilen iplik, Ankara Damga mukataası emini marifetiyle işlenerek diğer mahallere gönderilmektedir. Burada ipliğin işlenmesi, tiftikten iplik imâlini ifade ederken; İzmir ipliği olarak tabir edilen husus, yabancılardan talep ettiği ve Ankara'da üretilen bir cins ince ipliktir. 1206 şevvalinde (mayıs-haziran 1792) bir Fransız bezirgânın 20 yükten fazla ipliği işlenmeden İstanbul'a göndermek üzere olduğu tesbit olununca Damga emini Seyyid Mustafa izin ve ruhsat vermemiştir. Ayrıca Beypazarı, Sifrihisar, Ayaş, Kangırı, Kal'acık ve diğer kasabalardan da işlenmemiş iplik gönderildiği tesbit edilmiş ve mukataa gelirinin azalması önlenememiştir (184/870:130).

Bir Fransız bezirgânın, zimmîlerden alacağı dolayısıyla sicile yapılan kayıt, yabancılardan yalnız iplik değil külliyyetli miktarda çuka ve boya maddesi de aldıklarını göstermektedir. Söz konusu alacak 2999 guruş 67 para mukabili çuka, 603 guruş 30 para mukabili kırmızı ve 2128 guruş mukabili çividdir (161/847:134).

VI- Sofçu Şeyhlerin Müdahaleleri

Esnaf zümresinin kendi içindeki sorunlar da mukataanın işleyişine zarar vermektedir. Ankara'daki sofçu esnafı kadı huzurunda ve Damga emini önünde, imalatta kullanmak için Ankara'da iplik pazarında kadimden beri alınıp satılan iplikten harç yada aidat adıyla bir ödenti olmadığı halde sofçular şeyhi denilen iplik pazarı kethüdası Hacı Süleyman'ın kolcu akçası talebiyle esnafı taciz ettiğini bildirmişler; şeyh de bu ödentinin olağan olmadığını yani yeni ihdas ettiğini itiraf etmiştir. Mahkeme tarafından böyle bir ödenti talep edilemeyeceğine dair alınan hüccete göre esnafın emri şerif isteği naib tarafından "*iplik pazarında ince iplik alıp satan sofçulardan kolcu akçası yada başka bahanelerle akça talep edilmemesi*" şeklinde divana arz edilmiştir. Bursa Mukataası kaleminden kolcu akçası olmadığına dair

derkenâr ve Anadolu Muhasebesi'nden Süleyman bin İbrahim'in sofçular şeyhi olduğu teyid edildikten sonra Başdefterdar Derviş Mehmed'in telhisi mucebince 13 ramazan 1188 (7.11.1774) tarihinde ferman gönderilmiştir (162/848:392). 18 zilhicce 1202 (19.9.1788) tarihli bir emirden öğrendiğimize göre (177/863/372) Ankara iplik pazarında bu sefer İbrahim adlı biri sofçuların şeyhi olduğu iddiasıyla esnaftan kolcu akçası istemiştir. Halbuki iplik pazarında alınıp satılan iplikten harç ya da aidat alınması gibi bir uygulama bulunmadığı bilinmektedir.

1210 (1795-1796) tarihli bir sicil kaydı münasebetiyle iplik ticaretinin nasıl cereyan ettiği açıklığa kavuştuğu gibi, meşihatlık uygulamasının da nasıl sona erdiği anlaşılmaktadır. Buna göre Ankara'da sofçu esnafının "nesc ve imâl" ettikleri sof ve şali için kullandıkları tiftik ipliğini eskiden beri Ankara şehri ve köylerinde sakin reayalar şehre getirerek diledikleri sokak ve mahalle aralarında sattıktan sonra geriye kalanları Ankara tiftik pazarına getirip bu sefer tiftikçi esnafına satmaktadır. Ancak tiftik pazarı şeyhi ve tiftik ipliği esnafından birkaç kişi hileye baş vurarak, reyanın getirdiği ipliği, tiftik pazarından başka yerde satmaması için emr-i şerif temin etmişler ve buna dayanarak mahalle arasında tiftik satışını önlemiş ve şehre gelen tiftiği tekellerine alarak hem esnafa hem de reayaya zarar vermeye başlamışlardır. Bunun üzerine sofçu esnafı Divan'a müracaatla söz konusu emrin kaldırılmasını ve bundan böyle reyanın getirdiği ipliği istediği yerde satmasına kimsenin müdahale etmemesini istemişlerdir. Askeri Ruznamçe'den tiftikçi esnafı şeyhinin Esseyid Feyzullah olduğu belirlenip Bursa kaleminden çıkarılan mukataa şartları, İrad-ı Cedid Defterdarı Mustafa Reşid'e sorulduğunda tiftik alım satımında inhisar oluşturmanın yasak olduğunu, binaenaleyh herkesin dilediği yerde alım satım yapabileceğini; tiftikçiler şeyhinin zarardan başka işe yaramadığını dolayısıyla meşihatlık kaydının kaldırılması ve reyanın istediği kişi ve dokuyucuya malını satması için emr-i şerif verilmesini ilam etmiş, Başdefterdar İbrahim'in telhisiyle de emr-i şerif verilmiştir. Buna göre, sof ve şali imali Ankara'ya mahsus olmayıp havalı kazalarında da imâl olduğundan her türlü inhisar yasaklandığı gibi 1210 şabanı (şubat-mart 1796) itibarıyla sofçular için "meşihatlık" müessesesi de ortadan kalkmıştır (189/875:153).

VII- Mahallî İdarecilerin Müdahaleleri

Ankara Damga mukataası devletin en büyük mukataalarından biri olup "*emr-i âli mucebince öteden beri mukataa reâyâlarının ahz u hats ve vaki olan umur u hususları mukataa eminleri marifetiyle rü'yet ve*

serbestiyet üzere zabt olunageldiği" için başta sancak mutasarrıfı olmak üzere kimsenin müdâhale etmeye hakkı yoktur. Ancak yukarıda belirtildiği üzere şeyhlik iddiasında olanlar dışında, zaman zaman mutasarrıf veya patriklerin mevkillerini kullanarak mukataalar üzerinden kazanç sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Mesela Ankara mutasarrıfı taşradan gelen iplik bezirgânlarını cezalandırmakta, mallarına el koyup kendilerini hapsedmekte hatta kale zindanına koymakta böylece mukataa reâyâsının dağılmasına ve dolayısıyla mukataa düzeninin bozulmasına yol açmaktadır. Durum Divân'a arz edilerek "*emr-i şerif suduru istîdâ*" edilmiştir. Bu sebeple Hazîne-i Âmire'de mahfuz Bursa Mukataası defterlerine bakılarak iltizamın şartları tesbit edilmiştir. Kayıtlara göre Ankara'dan İzmir, Halep ve diğer memleketlere giden tiftik ipliğinden kıyye başına 9 akça, simsariye ve zarar-ı kassabiye ile birlikte 12 akça alınıp simsariyesiz tiftik ipliği satılmayacaktır; mukataa gelirinin büyük kısmı iplik tüccârı ve bezirgânlardan sağlanmaktadır; mukataa serbestlik üzere idâre edilip, işlerine kadı ve eminden başkası karışmayacaktır. İlgili davaların konusu 10 bin akçayı aşarsa, Ankara'da görülmeyip İstanbul'a havâle edilecektir. Gerçek dışı iddialarla resim istenmesini önlemek için 1154 (1741-1742) ve 1165 (1751-1752) senelerinde emr-i şerif verilmiş ve mukataa kayıtlarına derkenar olunmuştur. 1196 (1782-1783) yılında da "*tayin ve tasrih olunan şurut ve kuyûdun tenfiz ve icrâsına*" ihtimâm gösterilerek, hilâfına izin verilmemesi emredilmiştir (171/857:146). 1204 (1789-1790) yılında Ankara sancağı mutasarrıfı mîrmîrân-ı kirâmdan İpeklizade Mustafa, Ankara sakinlerinden Salih adlı birini mütesellim tayin etmiş ancak Salih ahali ile anlaşamadığı gibi tayyaratı tahsile dahi liyâkatı olmadığından azledilerek onun yerine Damgacı Mustafa Ağa mütesellim tayin edilmiştir. Böylece damga mültezimliği ve sancak mütesellimliği aynı şahıs üzerinde toplanınca söz konusu sorun da Ankara açısından geç de olsa bertaraf edilmiş olmalıdır (180/866:168).

İzmir kadısına 10 zilkade 1197'de (7.10.1783) gönderilen bir hükümden öğrendiğimize göre tüccar tafesine İzmir'de de güçlük çıkarılmaktadır (172/858:343). Ankara Damgası ve tevâbiî mukataası gelirlerinin en büyük kısmını oluşturan tiftik ipliği yükleri İzmir'e vardığında, bunlarla ilgili işlerin eminler vasıtasıyla görülüp âyân, ehl-i örf ve voyvodanın karışmaması gerektiği ve İzmir'e tiftik ipliği götüren tüccâr İzmir'deki hanlarda mukim olup; tasarruflarında avarız hânesine bağlı bir vergi gerektiren emlak ve arâzî olmamasına rağmen İzmir voyvodası ve diğer ehl-i örf mensupları tarafından vergi istenmekte; ceza, hapis veya mallarına el konması söz konu-

su olmaktadır. Böyle olduğu için tüccârlar başka memleketlere gitmekte, mukataa bozulmakta ve geliri önemli ölçüde azalmaktadır. “*Evamir-i âliyye ve mugayir-i şurut, paşa kapusuna ve mahkemeye ihzar ve davası sübut olunmaksızın resim namıyla nesne mütalebesiyle rencide olunmayub taife-i mezkûrenin iktiza iden hususları marifet-i şer' ve mukataa ümenası marifetiyle görülüüb müdâhaleleri men' ve ref' olunmak babında*” 1171 senesi saferinin dokuzuncu (23.10.1757) ve 1175 senesi zilhiccesinin onyedinci (9.7.1762) günü ve nihayet 10 zilkade 1197'de (7.10.1783) bu hususlara uyulması için emr-i şerif verilmiştir (172/858:343).

Mukataa işlerine müdahale eden diğer bir taraf cemaat sorumluları olarak belirmektedir. Ankara'da Ermeni sofcu esnafının rüsumatı esnaf şeyh ve ustaları marifetiyle ümena tarafından zabt edilmektedir. Zimmî veya müslüman esnafın davaları emin marifetiyle görölüp ehl-i örfün karışmaması, hapsetmemesi için ferman mevcut olduğu da bilinmektedir. Ancak Ermeni patrik, tayin ettiği zimmî mütesellim vasıtasıyla bunlardan yüksek meblağda akça aldırıldığından, esnaf bu rahibden kurtulmak için alış veriş yapmamaya başlamıştır. Mukataanın malını ödeyebilmesi için her gün 128 guruşa muhtaçken bu sebeple 10-15 guruşluk irad dahi hasıl olmamaktadır. Rahibin iftirası ile mukataa reayası ve tüccar taifesi mütesellim tarafından hapsedilerek emre aykırı davranılmakta ve miriye ve mukataaya zarar verilmektedir. Engel olunması için 1158 muharreminde (3.2.1745-28.2.1745) ferman alınmıştır (124/810:196).

VIII- Damga ve İhtisab Mukataaları Arasındaki Meseleler

Zaman zaman aynı dönemde farklı mukataa emînleri arasında aynı vergi kaleminin tahsil edilmek istenmesi sebebiyle sorunlar çıktığı görölmektedir. Bunların en önemlilerinden biri Damga ve İhtisab mukataaları arasında cereyan eden “bac-ı keyl” konusundaki anlaşmazlıktır.

Ankara Damga mukataası emini Elhac Ali 1119 (1707-1708) yılında Divan-ı Hümayun'a baş vurarak “*Ankara nefsindeki bac-ı bazar, bad-ı heva ve şinikin*” eskiden beri damga mukataası ile birlikte zabt olduğunu ancak İhtisab emini Ali'nin bunlara müdahale ederek Damga gelirlerinin azalmasına yol açtığını bildirerek; bac-ı bazar, bad-ı heva ve şinikin Damga tarafından zabt olunması için emr-i şerif istemiştir. Defterhane-i Âmire'ye bakıldığında bac-ı keylin Damga ya da İhtisab'a ait olmadığı, kadimden kim tarafından toplanageldi ise yine aynı şekilde toplanması için emir verildiğine dair derkenâr bulunduğu görölmüştür. Durum Elhac Ali'den önce Damga emini olan Ali'ye sorulduğunda; 1117 (1705-1706)

senesinde Damga emini iken bac-ı keyli Damga ile birlikte zabt ettiğini bildirmiş; o mahaldeki kişiler de bu yönde şahadet etmişler; 1100 (1698-1699)-1117 (1705-1706) yılları arasında ihtisab emini olan Bayram dahi keylin Damga tarafından alındığını ifade edince bundan sonra da Damga eminlerince zabt edilmesi için telhis verilmiştir. Telhis mucebince bac-ı keylin Damga tarafından toplanması ve “*kadime mugayir*” iş yapılmaması emredilmiştir (84/770:902). Ankara Damgası eminleri de bac-ı bazar, bad-ı heva ve şinikin uzun zamandan beri damga mukataası mülhakatından olduğunu; İhtisab mukataası mutasarrıfının kadime mugayir olarak bunlara müdahale ile rüsumatı topladığını ve İhtisab'ın müdahalesinin önlenmesi için emr-i şerif alındığını dolayısıyla mukataalarının zarar gördüğünü İstanbul'a arz ederek, söz konusu kalemlerin kadimden beri kim tarafından toplandığının kadı mahkemesi tarafından tesbit edilerek gereksiz müdahalelerin önlenmesi için emr-i şerif istemişlerdir. Bunun için tekrar Bursa Mukataası defterlerine bakıldığında bac-ı bazar, bad-ı heva ve şinikin Damga mülhakatından olup onunla birlikte toplandığı ve buna yönelik daha evvel bir emr-i şerifle anlaşmazlığın giderildiği ve böylece kırk yıldır bad-ı heva, bac-ı bazar ve şinikin Damga tarafından zabtolunduğu tesbit edilmiştir. Ancak İhtisab mukataasına malikâne mutasarrıf olan İbrahim Nazif de aynı konuda aldığı emri mahalline kaydettirdiği için kayıtlar tekrar incelenmiş ve Ankara kadısına, Defterhane-i Âmire'de zikir olunan bac-ı keylin İhtisab ya da Damgaya hasıl kayd olunmadığının tesbit edildiği bildirilmiştir. Böylece kadimden kim tarafından zabt edildiyse yine öyle zabt edilmesi ve bir kayda dayanmadan (bilâ sened) kimsenin müdahale etmemesinin sağlanması için 1174 (1760-1761) tarihli telhise binaen emr-i şerif verildiği görülmüş; iki mukataanın da (Damga ve İhtisab) ayrı ayrı beratları olduğu bac-ı bazar, bad-ı heva ve şinikin kadimden kim tarafından ve nasıl zabt edildiğinin tesbiti ve buna uyulması için 14 şaban 1175 (10.3.1762) tarihinde kadıya tekrar emir verilmiştir (147/833:446). Sonunda nefsi-i Ankara İhtisâb mukataası mutasarrıflarının her sene mart ayına girildiğinde Damga mutasarrıflarına maktu' olarak üç yüzer guruş vermelerinin kararlaştırılarak meselenin çözüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak İhtisab mutasarrıfları 1197 (1783) senesinden beri ödeme yapmadıklarından İhtisâb mukataası mültezimlerinden söz konusu maktu'anın tamamen tahsil edilebilmesi için damga mâlikâncileri bir emr-i şerif istemişlerdir (174/860/208). Bu mesele geçmişte iki tarafın rızası ile çözümlenerek maktu' bedel ödenmesi yönünde

karar alındığı için tekrar kayıtlar incelenmemiş ve İhtisab tarafının söz konusu ödemeyi yapması emredilmiştir (186/872:233).

IX- Diğer Meseleler

Damga mukataasının 3/7 hissesine malikâne olarak mutasarrıf olan Ali, mukataa malından zimmetinde olan meblağı mevacib karşılığı olarak Tersane-yi Âmire'ye göndermesi gerekirken ve Tersane tarafından defalarca kendisinden istenmesine rağmen bu ödemededen kaçındığı için 1204 (1789-1790) senesi itibarıyla malikâne hissesi ref ve mîrî tarafından zabt olunmuştur. Buna rağmen mültezim, Ali'nin hissesine isabet eden geliri Hazine-i Âmireye teslim etmek yerine, malikânenin artık "eski" mutasarrıfı olan Ali'ye göndermeye devam etmiş; son olarak iltizam bedeline mahsuben bir poliçe yolladığı tesbit edilmiştir. Bu durumun önlenmesi için 5 ramazan 1204 (1789-1790) tarihinde damga eminine ferman gönderilmiş ve her ay Ali'nin hissesine isabet eden meblağı hazineye göndermesi aksi takdirde kendisinden tazmin olunacağı bildirilmiştir (180/866:214). Ancak Dergah-ı Mualla kapucubaşlarından Ali'nin, uhdesindeki Damga malikânesinin üç hissesine dair miriye olan borçlarını ödememekte ısrar etmesiyle "*ibret için*" mukataa üzerinden ref ve mîrî tarafından zabt olunmuştur. Ayrıca 1205 (1790-1791) senesinden itibaren mültezimin, malikâne sahibi Ali'ye ait gelirleri Hazine-i Âmireye irsali için Rikab-ı Hümayun Kaimmakamı Çukadarı Hacı Mahmud ile ferman gönderilmiştir. 1205 (1790-1791) senesi martından itibaren biriken aylıkların, emir ulaşır ulaşmaz tedarik edilerek süratle gönderilmesi ve şayet tekrar Ali'ye yollarsa kendisinden tazmin edileceği 1206 rebiülevvelinde (ekim-kasım 1791)mültezime tekrar bildirilmiştir (182/868:253).

Mukataa ile ilgili olarak sicillere akseden meseleler yukarıda belirtildiği gibi yalnız mukataanın malikâneye dönüşmesinden sonra malikâne sahipleri ve devlet canibi veya özellikle müstemin olmak üzere tüccarlarla eminler arasında değil, henüz malikâneye dönüşmeden önce de mültezim ve kefiller veya halef-selef eminler arasında da ortaya çıkmıştır. Mesela mart ayından evvel Ankara'dan ihraç edilerek İzmir, Halep veya İstanbul taraflarına gönderilen sof, iplik ve muhayyer yüklerinin "*çıklar bacı*" Ankara damgasının eski eminleri tarafından alınmaktadır. Mukataaların martî veya muharremî olarak adlandırılarak iltizamı mart ayı olanların 1 mart itibarıyla, muharrem ayı olanların 15 muharrem itibarıyla mültezimlerin tahvil dönemine girdikleri bilinmektedir. Damga mukataası da martî mukataa olmak hasebiyle mart ayından önceki gelirlerin eski emine ait

olması tabiidir. 1115 (1703-1704) yılında mukataa emini olan Ali, 1114 (1702-1703) yılı emini Mahmud Ağa'yı dava ederek Ankara'da ikamet eden bir müstem tûccarın İstanbul'a gönderdiği 11 yük ipliğın İstanbul'da alınması gereken vergilerini de aldığıını; yine bir zimmî tûccarın İstanbul'a yolladığı 2 yük ipliğın hem çıkar bacını hem de İstanbul'da ödemesi gereken vergilerini alarak ellerine eda temessükü verdiğini; söz konusu yüklerin resimleri 1115 martının ikinci günü (1703-1704) Ankara Damgası mülhakatından Beypazarı aklâmından Nalluhan'da alındığını bildirmiş ve 1115 (1703-1704) martının ikinci günü kendi tahviline girdiği için bedelini Mahmud Ağa'dan istediğini belirtmiştir. Mahmud Ağa ise söz konusu iplik yüklerinden rûsum aldığıını kabul etmekle beraber bunun kendi döneminde gerçekleştiğini söylemiş ve ayrıca Nalluhan'ın Beypazarı aklâmından olmadığını iddia etmiştir. Söz konusu rûsumun 1115 (1703-1704) martının ikinci günü Mahmud Ağa tarafından alındığı, iplik tûccarlarının da şehadetleriyle sicile kaydedilmekle beraber sonucun ne olduğunu bilemiyoruz²⁹. Diğer bir örnek olmak üzere 1117 (1705-1706) yılında Damga mukataasını iltizama alan mültezim Ali ile kefilî olan Mizan-ı Harir emini Ali arasındaki dava zikredilebilir. Mukataa malının ödenme döneminde, makbuzu iltizam bedelini aştığı gerekçesi ile mültezim, iltizam bedelini ödememiş ve bu bedel, kefaleti sebebiyle Mizan-ı Harir eminden alınmıştır. Mizan-ı Harir emini Ali, mültezim Ali'ye rücu edip iltizam bedelini istediğinde mültezim yine zarar iddiasıyla ödeme yapmamıştır. Bunun üzerine emin Ali durumu Dersaadet'e arz ederek teftiş yapılmasını ve mültezim Ali'nin zimmetinde kalan mal varsa alınması için hüküm istemiştir. Böylece gönderilen hükümde durumun derhal teftiş edilerek aynı konuda bir daha emr-i şerife ihtiyaç bırakılmaması bildirilmiştir (84/770:892). Sonucun ne olduğunu bilmesek de, en azından malikâne uygulamasına geçişte, bu tür sorunların rol aldığıını biliyoruz. Ancak anlaşılan odur ki çözüm olarak görülen yöntem de kısa sürede kendi sorunlarını doğurmuştur.

X- Genel Değerlendirme

Mukataanın serbestiyetle idare edilmesi sof ve şalının dokuma ve boyama ameliyesinin, ham tiftik satılmaması hususunun, dokumanın temel unsuru olan iplik satışının düzenlenmesinin mukataa eminleri uhdesinde olması demektir. Şu halde esnaf şeyhleri kendi sanatlarının icrasına müteallik hususlardan sorumlu olmakla beraber mukataanın genel olarak işleyişini denetleyen kişi, emindir. Böyle olduğu için hammadde ve ara malı ka-

çakçılığı ve dolayısıyla bunların kıtlığı önlenerek sürümün aksamaması, fiyatların yükselmemesi sağlanabilmektedir. Diğer bir ifade ile eminler bir yandan üretim organizasyonunda rol almakta diğer yandan vergi toplama ve denetimini yapmış olmaktadır. Genel olarak Osmanlı idarecilerinin piyasada darlık olmaması yönündeki zihniyetle hareket ettikleri bilinmektedir. Bunun uzantısı olarak Damga mukataası kapsamındaki konularda da kararlar merkezî olarak alınmakta, emin uygulamaktadır. Örnek vermek gerekirse ham tiftik ihracının yasak olması iradesi emine değil, merkeze bağlıdır. Aracılar mümkün merteye bertaraf edilmiştir. Meselâ bedestan dışında sof satışı yasak olup, dokuyucular mallarını sofçu esnafına aracısız olarak bizzat satmaktadır. Keza boya maddelerini piyasadan toplayıp boyacı esnafına satma girişimleri de yasaklanmaktadır. Yabancıların simsar aracılığı ile iplik ve dokuma aldığı anlaşılmağa beraber yerli tüccarın Osmanlı memleketi dahilinde satmak üzere toptan mal aldığına bunun nasıl cereyan ettiği tespit edilememiştir. Böyle olduğu için, her hangi bir kayıt olmadığı düşünülebilir. Sof dokumasında kullanılan ipliklerin yurt dışına çıkarılmasına izin verilmemektedir. Bu anlamda ihracına izin verilen yalnız İzmir ipliği olarak tabir edilen bir cins ince ipliktir ve bundan sof dokunamadığı anlaşılmağa. Şu halde yerli üretimin bir anlamda korunduğu söylenebilir. İncelediğimiz belgelerde dokuyucular ve boyacılar için şeyhlik müessesesine rastlanmamıştır. Dokuma ve boyama ameliyesini bizzat emin organize etmektedir. Belgelerde “sofçular şeyhi” olarak zikredilen kişinin genellikle iplikçilerle ilgili olduğu görülmektedir. Yine de bu aşamada şeyhlik müessesesinin yalnız iplikçilere münhasır olduğu şeklinde bir iddia ortaya koyma durumunda değiliz. Diğer dikkat çekici bir husus mahalli mahkemelere getirilen sınırlamadır. Hatırlanacağı üzere dava konusu 10 bin akçayı aşığı taktirde davanın mahallinde görülmeyip, İstanbul’a sevki istenmiştir.

Netice olarak bir takım aksaklıklar görülse de malikâne uygulaması Osmanlı maliyesine en azından 18. yüzyılın sonlarına kadar kısmî bir rahatlık sağlamış olmalıdır. Bu yöntemin devlet maliyesine olan katkılarını yalnız muaccele ve mal bedeli olarak düşünmek yanıltıcı olur. Culûs, cebeli bedeli, kasr-ı yed resmi ve kalemiye harçları gibi ödentiler mütevazı rakamlar olmakla beraber ülke çapında malikâne sayısı dikkate alındığında ciddi bir yekûna ulaşmış olmalıdır³⁰.

Sicillerden mukataa mallarını yıllar itibarıyla nisbeten düzenli olarak tesbit etmekle beraber muaccele miktarları için aynı şeyi söyleyemiyoruz. Zaman içinde para değerinde meydana gelen değişmeler ve mal bedelindeki küçük azalmalar

dikkate alındığında bu olumsuzluğun muaccele artışlarıyla telafi edildiği görülmüyor. Elimizdeki iki muaccele rakamı bu kanaati teyid eder mahiyettedir. 1130 (1717-18) yılından 1200 (1785-86) yılına kadar mal bedelinde zaman zaman görülen 2500 guruş civarındaki azalmaya mukabil muaccelenin 10500 guruştan 1 yük 19214,5 guruşa yükselmesi bu cümledendir. Dolayısıyla şu an için bu bilgilere dayanarak yorum yapma imkânından mahrumuz. Diğer taraftan mukataa yalnız damga resimlerini değil simsariye, zarar-ı kassabiye gibi daha mütevazı eklere sahip olduğundan bunların paylarını da hesaba katmak gerekiyor. Bu eksikleri gidermek için Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ile Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi belgelerine müracaat zarureti görülmektedir. Hatta 17. yüzyıl mukataa bilgilerini de gözden geçirmek gerekmektedir, ancak bu sayılanlar mezkûr makalenin kapsam ve amacını aşar mahiyettedir.

Damga mukataası 1208 (1793-94) yılında kısmen İrad-ı Cedid ; 1222 (1807-1808) yılında da tamamen Darbhane kontrolüne girmiştir. Bu son tarihten itibaren mukataanın bir kısmının malikâne vasfını koruduğu ancak malikâneyi serbestiyet üzere idare etme yetkisinin malikânegilerden Darbhane'ye ve onun tarafından atanan emine geçtiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Genç (2000;195), genel olarak malikânegiler hayatta olduğu sürece onlara yapılan ödemelerin devam ettiğini belirtiyor.

Malikâne döneminde mukataayı tasarruf edenler değiştikçe, devlet muaccele miktarını revize etme imkânına sahip olmuştur. Mal bedelleri ise anlaşıldığına göre mukataa konusu vergilere bağlı olarak her yıl yeniden gözden geçirilebiliyor. Meselâ boya resimlerinde artış meydana geldikçe bunun mal ödemelerine yansıtıldığı görülüyor. Ancak resimlerde yapılan artışların çoğunlukla malikânegilerin tekliflerinden düşük miktarda gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Devlet bu konuda itidali elden bırakmıyor. Damga resmi ve çıkar bacınının ise dönem boyunca sabit bir miktar olduğu anlaşılıyor.

Diğer belirtilmesi gereken husus “*rişte-i sof rüsumu*” olarak adlandırılan verginin durumudur. Yukarıda belirtildiği üzere sof-şaliden alınan damga ve sair vergiler ile bu malların Ankara'dan çıkışında alınan iç gümrük mahiyetindeki çıkar bacı Ankara'da tahsil edilmektedir. Sof ipliği yurt dışına ihraç edileceği zaman ise gümrük mahallinde ayrı bir resim alınmaktadır ki işte “*rişte-i sof rüsumu*” budur. Bu şekilde İzmir ve İstanbul'da iplikten alınan resimlerin daha sonra Ankara Damgası'na ödenip ödenmediği konusu açık değildir. Fakat 1222 (1807-1808) tarihinde ilk defa “yed-i vahid” lafzının kullanılması rişte-i sof rüsumunun bu tarih itibarıyla Damga mukataasına ilhak edildiği intibahı vermektedir. Ayrıca

yine bu tarihte mukataanın emanete alındığı görülmektedir. Bu tarihte yapıp sonra iptal edilen bir iltizam işlemi mukataa malının 64500 guruş raddesine yükseldiğini göstermektedir. Bu rakam malikâne döneminde alınan miktarın iki mislidir. Kanaatimce bu artış bir yandan yıllar itibarıyla küçük oynamalar dışında sabit sayılabilecek olan mal miktarının güncelleştirilmesine bağlanabileceği gibi daha da önemli olarak, artık “*rişte-i sof*” resimlerinin aynı mukataaya dahil edilmesinden kaynaklanmaktadır.

19. yüzyılın yalnız Osmanlı Devleti için değil belki bütün dünya için kritik bir dönem olduğu malûmdur. Bir yandan sanayi devriminin tezahürleri devşirilirken diğer yandan içte isyan dışta harp gibi siyasî olaylar ve salgın hastalıklar, kıtlıklar gibi tabîi sayılabilecek amillere bir de devrevi krizler gibi iktisadî unsurlar eklenmiştir. Ortaya çıkan manzardan Damga mukataası ve ona müteallik hususların etkilenmemesi düşünülemez. Öncelikle Ankara’da baş gösteren salgın hastalıklar Damga mukataası kapsamındaki işleri durma noktasına getirmiştir. Dolayısıyla tezgâh sayısındaki azalmayı yalnız serbest ticaretin etkisiyle açıklamak yetersiz kalmaktadır. Elimizdeki belgeler 1229 (1813-1814) tarihinde görülen bu salgında sof ve şali üretimiyle uğraşan kitlenin neredeyse imha olduğunu ifade etmektedir. Bundan sonra da deyim yerindeyse “sektör”, bu tabîi krizin etkisini telafi edememiştir. Üretimdeki bu azalış ikame imkân ve ortamı doğurmuş, yabancı malların istilasını ikinci darbeyi vurmuştur. Böylece sof ve şaliye iç ve dış talepteki azalma da eklenince üretim ve ticaret bir daha eski parlak devrine dönememiştir. Yine de bütün bunlar sof üretim ve ticaretinin tamamen bittiği anlamını taşımıyor. Böylece bu ve bundan evvel yayınlanan (Karaman,2004) benzer mahiyetteki inceleme ile Damga mukataasının genel olarak işleyişi ve malikâne döneminde karşılaşılan sorunlar elden geldiğince açıklanmış olmaktadır. Daha ileri tarihli belgeler, bir müddetten beri işlerin “*şiraze-i nizam*”dan çıktığını ve devlet umurunun yeteri kadar gözetilemediğini en yetkili elden duyurmaktadır. Tanzimat’a yaklaşırken çekilen bu sancılar ayrı bir inceleme olarak takdim edilecektir. Şimdilik burada, mukataaların tekrar devlet kontrolüne geçtiği bu yeni dönemde, uzun zamandan beri softan damga resmi alınmadığının Osmanlı makamlarınca tesbit edildiğini belirtmekle yetinelim. Böylece 18. yüzyıl boyunca incelediğimiz belgelerde damga resminin miktarını belirleyemememizin altındaki sebep de ortaya çıkmış olacaktır.

Kaynakça

- Ankara Şer'îye Sicilleri Mikrofilm Arşivi Defter No:* 64/750, 79/765, 80/766, 81/767, 82/768, 83/769, 84/770, 85/771, 86/772, 87/773, 88/774, 89/775, 90/776, 93/779, 96/782, 100/786, 109/795, 113/799, 116/802, 118/804, 119/805, 121/807, 124/810, 136/822, 144/830, 147/833, 161/847, 162/848, 163/849, 171/857, 174/860, 175/861, 176/862, 177/863, 179/885, 180/866, 182/868, 184/870, 185/871, 186/872, 189/875, 195/881, 202/888, 205/891, 202/888, 205/895, 207/893, 208/894, 210/896, 212/898, 213/899, 215/901.
- Bursa Kalemî Mukataa İcmali*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Kamil Kepeci Tasnifi, No.1197/5274.
- BAĞIŞ, Ali İhsan (1985), "III. George Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)*, ss. 43-52, Ankara.
- BAKIRER, Ömer; MADRAN, Emre (2000), "Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Bedestenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Tarih İçinde Ankara*, ss.105-127, Ankara.
- BAYKARA, Tuncer (1992), *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve 19. Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir.
- CERASI, Maurice M, (2001), *Osmanlı Kenti*, İstanbul.
- CEZAR, Yavuz (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık.
- DAĞLI, Yücel-Üçer, Cumhure (1997), *Tarih Çevirme Kılavuzu*, Ankara.
- ERGENÇ, Özer (1995), *Osmanlı Klasik dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara.
- GENÇ, Mehmet (2000), "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, ss. 99-152, İstanbul.
- KARAMAN, Deniz (2004), "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağında ki Malikane-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler", *bilig*, Sayı 29, ss.139-176.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1974), *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Ankara.
- _____ (1985), "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Muahedesi", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)*, ss. 53-59, Ankara.
- _____ (1994), "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, ss.513-650, İstanbul.
- MANTRAN, Robert (1990), *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara.
- MATUZ, Joseph (1991), "Contributions to the Ottoman Institution of the İltizam" *Osmanlı Araştırmaları/The Journal Of Ottoman Studies XI*, ss.237-249, İstanbul.
- ÖZDEMİR, Rifat (1998), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara.

ÖZKAYA Yücel (1985), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara.

ÖZVAR, Erol (1999), “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt, III. Kısım*, Ankara.

(2003), *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, İstanbul.

TABAKOĞLU, Ahmet (1994), *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul.

Açıklamalar

¹ Fekete'nin, Osmanlı iltizam sisteminin ittifakla vergi toplama yöntemi olarak telakki edilmekle beraber; mukataaların bir vergi alanı olmanın yanı sıra devletçe denetlenen bir kamu malı veya bir kamu malından faydalanma, onu kullanma hakkı, bir işletme ve yönetim tarzı da olduğuna dair mülhazaları üzerine konunun tartışıldığı bir kaynak olarak bkz.(Matuz,237 vd).

² (Genç:106-114). Genç (2000:114) culûs resminin 1703-1754 yılları arasında alındığını belirtmektedir.

³ (119/805:291). Milli Kütüphane'de bulunan şeriye sicillerinin her biri, eski ve yeni olmak üzere iki numara taşımaktadır. Bunlardan biri sicillerin Milli Kütüphane'ye taşınmadan evvelki numarası, diğeri Milli Kütüphane'de mikrofilme alınırken verilen numaradır. Belgelerin aslına müracaat etmek isteyenlere kolaylık sağlamak için bu çalışmada her iki numara da verilmiştir. Buna göre ilk numara sicillerin Etnoğrafya Müzesi veya mahalli kütüphanelerde bulunduğu dönemde verilen numaralardır. Kesme (/) işaretinden sonra mikrofilm arşiv numarası bulunmaktadır. İki noktadan sonraki numara ise söz konusu sicildeki hüküm/kayıt numarasıdır. Böylece bu notta yer alan 119 şeriye sicilinin eski, 805 ise yeni numarasıdır; hüküm ya da kayıt numarası ise değişmeyip her halükârda 291'dir. Ayrıca AŞS (Ankara Şeriye Sicili) veya MFA (Mikro Film Arşivi) gibi rumuzlar kullanılmamıştır.

⁴ Bu konuda 1128 yılında malikâne olan “hasşa-i mîrlivâ-i Ankara ve beytülmal ve bac-ı hamr-ı nefsi-i Ankara” mukataası örnek gösterilebilir. Mukataanın 3 yük 8602 akçalık malından 2 yük 36602 akçası has mutasarıfına ödenmekte, 1000 akça irsaliye olarak hazineye gönderilmektedir (129/815:374).

⁵ Mesela genellikle “hasşa-i mir liva” olarak zikredilen mensuh has, bac-ı hamr-ı Ankara ve beytülmalından oluşan malikâne-mukataa baş muhasebeye kayıtlıdır ve buradan takip edilmektedir (176/862:338). Ayrıca bkz. (Özvar,2003).

⁶ Geniş bilgi için bkz. (Özvar,2003:214) ve (Özvar,1999:1627). Malikâne konusu ile ilgili yayınlanmış geniş kapsamlı başlıca kaynaklar (Genç,2000), (Cezar,1986) ve (Özvar,2003) olarak sayılabilir.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Kamil Kepeci Tasnifinde 5274 numarada 1197 yılına ait bir Bursa kalemi mukataa icmalı bulunmaktadır.

- ⁸ “... Ankara ve tevbii mukataasının işbu bin yüz elli bir senesi martı ibtidasından sene-i kamile zabtı al'et-tarik'ül-emanet kendi adamımız olan Mustafa Ağa'ya tefviz ve der uhde ol dahi tefviz itmekle yedine işbu temessük virildi imdi mukataa-i merkumeyi sene-i mezbure martı ibtidasından sene-i kamile tamamına değin emaneten zabt ve tarafımıza aid ve raci olan mahsulat ve rüsumat cüzi ve külli her ne ise olugeldüğü üzere ahz u kabz idüb taraf-ı aherden bir dürlü müdahale olunmıya ...” MFA 119/805:283.
- ⁹ “... Ankara tamga mukataasının işbu bin yüz elli beş senesi martı ibtidasından bir sene tamamına değin zabtı sene-i sabıkı üzere gayr-i ez peşin mal ve kalemiyyesin dört taksit ile tarafımıza eda ve teslim eylemek şartıyla izzetli Hasan Ağa ile Elhac Hüseyin Ağa'ya ber vech-i iştirak der uhde ve iltizam anlar dahi kabul ve iltizam itmeleriyle yedlerine zabt için işbu temessük virildi imdi mümaleyhüma mukataa-i merkumeyi maa tevbiiha sene-i merkume ibtidasından bir sene-i kamile tamamına değin mustakilen serbestiyet üzere zabt ve tarafımıza aid ve raci olan mahsulat ve rusumat-ı miriye her ne ise tamamen ahz u kabz idüb taraf-ı aherden bir dürlü müdahale olunmıya...” MFA 121/807:643.
- ¹⁰ (207/893:122). “Bazı mahsüllerin devlet tarafından toplanıp yabancı tüccara satılması halinde alış ve satış fiyatları arasındaki farkın hazineye kalacağı” mülahazasıyla uygulanan yed-i vahid usulünün 1826 sonrasında uygulandığı belirtilmekte (Kütükoğlu, 1985:54), ancak elimizdeki 1224 tarihli belge uygulamanın daha erken tarihte başladığını göstermektedir: “... darbhane-i amirem tarafından zabt ve idare olunan mukataat-ı miriyeden resm-i tamga-yı Ankara ve tevbii mukataasının üç rub hissesi darbhane-i amiremde ve diğer rub hissesi müşterekleri uhdesinde olub öteden beri yed-i vahidden zabt ve idare olunagelmekle...” (208/894:529).
- ¹¹ (202/888:345). Bu kayıтта zikredilen mallar arasında softan bahis olmadığı dikkat çekmektedir. Ancak Özdemir (1998,236-237) bunu takip eden belgelerden 1817 yılının ilk sekiz ayında 5896 top şalı ve 1137,5 top sof üretildiğini tesbit etmiştir.
- ¹² Osmanlı memleketinde üretilen ve dış ticaret konusu olan mallar yerli tüccar tarafından iskele mahalline götürülerek iç gümrükler bunlar tarafından ödenmekte, yabancılar yalnız iskele/liman mahallinde %3 gümrük resmi ödeyerek malı memleketlerine götürmekte iken 18. yüzyıl sonlarına doğru yabancılar bizzat üretim bölgesine gelip mal alarak yurt dışına götürmeye başlamış ve dış ticaret yaptıkları için iç gümrükleri ödeyecek bir sebep olmadığını iddia etmişlerdir (Kütükoğlu,1974:64). İç gümrükler malın vardığı mahalde alınan amediye, malın mahrecinde alınan reftiye, yurt dışından getirilen malın her hangi bir Osmanlı şehrinde satılırken alınan masdariye ve son olarak transit resimlerini ifade eden müruriye olarak sıralanabilir. Kütükoğlu (1974:62-63), dahili gümrüklerin sancaklara göre farklı olabilmekle beraber genellikle ya kıymet üzerinden %3-5 ya

da yük başına 1-10 guruş olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan Özkaya (1985:127), 1740 yılında Akdeniz’de 10 İngiliz ticaret gemisine karşılık Fransızların 700 gemisi bulunduğunu bildirmektedir. Tabakoğlu (1994:225) da 18. yüzyılın ikinci yarısında, yüzyılın ilk yarısının tam aksine iktisadi daralma ve gerileme görüldüğünü; bütün sektörlerde 1760-70’lerden itibaren giderek belirginleşen bir üretim azalışı olduğunu ve vergi gelirlerindeki düşüşün bu tesbiti desteklediğini bildirmektedir. Bağış (1985:44) 1768-1774 Türk-Rus harbinin Osmanlı ticaretini olumsuz yönde etkileyerek durgunluğa yol açtığını; 1770’lerde Osmanlı donanmasının Ruslar tarafından tahrip edildiğini ve bölgede bir ticaret ortamının olmadığını belirtmektedir. 1787 yılında yeni bir Osmanlı-Rus harbi patlak vermiş; 1798’de Napolyon’un Mısır seferinden sonra 1799 yılında İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 1802 yılından başlamak üzere İngilizlere Karadeniz’de ticaret imkanı tanıyan bir anlaşma yapılmış; Fransa’nın Mısır’ı işgaliyle Osmanlı-Fransız ticareti sekteye uğradığı gibi deniz ticaret yolları da değişikliğe uğrayarak, İngilizler lehine bir durum ortaya çıkmıştır (Bağış,1985:48). Öyle ki aynı kaynak 1812 yılında İngiltere’nin Osmanlı Devletine yaptığı ihracatın yüz yılın en yüksek seviyesine ulaştığını ve yerli mamullerin bu mallarla rekabet edemediğini bildirmektedir (Bağış,1985:50). Baykara (1992:119) 19. yüzyılda Trabzon limanında İzmir ve İstanbul’dan daha fazla ihracat-ithalat yapıldığını ve Trabzon’un Türk dış ticaretinde birinci sırayı aldığını belirterek bunu Trabzon’un müsait coğrafyasına bağlamakta ancak Süveyş kanalının açılmasıyla bu ticaretin mecra değiştirdiğini ve sonuçta Erzurum’u batıya bağlayan yolun işlemez hale gelerek yalnız Tokad ve Ankara’nın değil, İzmir yakınlarındaki Alaşehir’in de küçüldüğünü ifade etmektedir. Yine Kütükoğlu (1985:54-56) 19. yüzyıl başlarında İngiltere, Avusturya ve Rusya ile yapılan anlaşmalarla yabancı tüccarın yerli tüccar statüsüne tabi tutulmasıyla “kağıt üzerinde” iç gümrükleri ödemelerinin sağlandığını; nihayet 1838 anlaşmasıyla ihraç mallarından dahili resim alınmasından vazgeçilerek yalnız %9 amediyye alınması kararlaştırıldığını ve bunu da malı üretim bölgesinden iskeleye getiren yerli veya yabancı tüccar tarafından ödenmesinin kabul edildiğini belirtmektedir.

¹³ Ergenç (1995:101,118) damgalama işleminin sofalar cendereye çekildikten sonra yapıldığını, 1590 yılında tezgah resmi alındığını belirtmektedir. Mantran (1990:295-296) 17. yüzyılda İstanbul’da arşında bir akça damga resmi alındığını ifade etmekle beraber, bunun sofalarla ilgili olup olmadığı belli değildir. Özkaya’da (1984) okka başına yedi akçalık damga resminden bahsetmektedir.

¹⁴ “Çile” olarak tabir edilen unsurun, dokumaların enleri ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Kütükoğlu (1994,628), çuka ile ilgili olarak kamy taraklardan oluşan tezgahın her kırk dişinin bir çile addedildiğini ve atkı ipliklerinin kırk çile olması gerektiğini belirtmektedir. Böylece “çilesi noksan” olan dokumanın eni, satandart ölçüden daha dar olmalıdır.

¹⁵ 64/750:383 ve 184/870:130 numaralı kayıtlarda vergi konu ve miktarları hemen hemen aynen tekrarlanmaktadır. Bunlardan ilkinde “...Ankarada (...)dan çıkar bacı yük başına yüz yirmişer akça ve İstanbula gidenden seksener akça ve Haleb ve sair diyarlara gidenden yüz altmışar akça alına...” ifadesinde parantez içinde gösterilen ve okuyamadığım kelime, ikinci kayıta bulunmamaktadır. Bu kısım aşağıdaki notta italik yazıyla gösterilmiştir. Kanaatimce 64/750:383 numaralı kaydı yazan katip de bu kelimeyi okuyamayıp resmetmiş, 184/870:130 numaralı kayıta ise kelimeye yer verilmemiştir. Bu kelimenin epey zorlama ile ipek olarak okunabileceğini düşünüyorum bkz. (Karaman,2004). Diğer taraftan bu belgede “yağmurluk nevresi?” şeklinde gösterilen kelime başka kayıtlarda “büresi” veya “yürüsü” gibi de okunabilmektedir.

¹⁶ “...bu defa der aliyyeme gelen tahriratın sui mefhumunda İzmir ipliği tabir olunan iplik öteden beru kaza-i mezburede vaki tamga mukataası emini marifetiyle işlenüb ... çıkar bacı Ankarada yük başına bir guruş olmak üzere ve tamga akçasından gayrı tiftik ipliğinden İstanbulda vukiyye başına onar akça ve İzmir ve Haleb ve sair diyarlara gidenden vukiyye başına dokuz akça sene-i sabıkalarda olduğu minval üzere alına ve Beypazarında tiftik ipliğinden çıkar bacı yük başına sene-i sabıkada olduğu minval üzere dörder guruş alına ve yağmurluk sofundan yirmi dört akça cenderelü sofdan sekiz akça ve beyaz sofdan on altışar akça ve yağmurluk nevresinden sekizer akça ve kuşakdan ikişer akça ümena-yı sabıkın aldığı minval üzere ve *Ankarada çıkar bacı yük başına yüz yirmi beşer akça ve İstanbula gidenden seksenbir akça ve Haleb ve sair diyarlara gidenden yüz altmış akça alına* ve resmi verilmedik tiftik ipliğinden ve kuşak kaçıranlar bulundukca miriychün girift olunmak şurutundan idigü ... ve İzmir ipliğinin işlenmeden taşra gitmesi eğerçi şurut-ı mukataada musarrah olmayub lakin iplik mezbur işlenmeksizin taşra götürülmemesi nizam-ı mukataadan ise nizam-ı mukataa mukteza-yı şurut misillü olduğu malikânedden der kenar olunmağla ve iplik mezbur işlenmeden taşra gitmesi nizam-ı mukataaya muhal ve ve emval-i miriyyenin kesri tertibini muceb olacağı ... iplik mezburun işlenmeden taşra götürülmesi ber vech-i meşruh nizam-ı mukataadan ise fımabad hıfzül nizam ol makule işlenmedik ipliğin aher diyara nakline ruhsat verilmemek üzere emr-i şerifim verilmek babında ... bilfiil baş defterdarım Şerif Mehmed dame uluvvuhu telhis itmegin imdi telhis mucebince amel olunmak babında fermanım sadır olmuşdur buyurdum ki .. 1206” (184/870:130); “... şurut-ı iltizamı mahallinde tiftik ipliğinden İzmir ve Haleb ve sair diyarlara gidenden kıyye başına dokuz akça sene-i sabıkalarda alındığı üzere alınub simsariye ve zarar-ı kassabiyesiyle maan on ikişer akça alına deyu simsariyesiz tiftik ipliği furuht olunmayub kadimden olageldiği üzere alınub .. 1196” (171/857:146)

¹⁷ Şehir plancısı Cerası (2001:120) bedestanı, Osmanlı çarşılarının kalbi olarak tanımlamaktadır. Buna göre bedestan çevresine yerleşen dükkanların belirgin bir

sırası vardır. Sattıkları malın değeri ne kadar yüksek ise dükkanların yeri bedestana o kadar yakın olur. Bu çekirdeğin çevresindeki ilk çember hanlardan oluşur; bir sonrakinde değeri daha az olan malların satıldığı dükkanlar ve zenaat bölgeleri bulunur. Son olarak en dış bölgede deri atölyeleri ve pazarlar yer alır.

¹⁸ “... mukataa-i merkume mülhakatından olan Ayaş ve İstanos kasabalarında esnafdan olmayan bazı ecanib makulesi kimesneler destgahlar peyda ve çilesi noksan yalınkat kalb şaliler nesc ve ibadullahı ızrardan hali olmadıklarından mada intizam-ı mukataanın ihtilaline bais olduklarından bundan mukaddemce evamir-i aliyye-i müteaddide ile men ve ref ve Ankara bedestanında ol makule kalb ve çilesi noksan şali fûruht olunmayub ve tamgalanmayub bir takrile ele geçirdiklerinde ashabi tedib ve şalileri miriyçün girift olunmak üzere şurut-ı mukataa mucebince tekrar evamir-i aliyye idar olunmuşiken yine memnu ve mütenebbih olmayub zikr olunan kasabalarda ve sair mahallerde esnafdan haric ecanib makulesi kimesneler destgahlar peyda ve kalb ve çilesi noksan şaliler nesc ve bir takrib ile Ankara bedestanında fûruht ve simsar yediyle damgaladub bu vechile nizam-ı mukataanın ihtilaline badi oldukların bildirüb ... Ankara bedestanından gayri bir mahalde sof ve şali fûruht olunmayub hilaf-ı şurut ve mukaddema sadır olan emr-i aliyyeme mugayir bir ferde vaz-ı hareket itdirilmemek için emr-i şerifim sudurunu mümaileyhüma istida-yı inayet itmele-riyle ... fimabad zikr olunan mahallerde ve keزالik nefsi-i Ankarada vaki mîrî boyahanelerden gayri mahalde boyatmayub men-i külli birle men ve ref ve suk hariclerde fûruht itmeyüb bedestanda müzayede birle hırfet-i merkumeden gayri bir ferde fûruht olunmayub tamga eminine tamga için getürdükleri yirmi çileden noksan ve kalb boya ile boyanmış şali her kimin yedinde bulunur ise tamga darb olunmayub ... ashabi gereği gibi tedib olunmak ve bu şurut düsturülamel tutulub hilafı bir ferde vaz u hareket itdirilmemek için bin yüz yetmiş iki senesi cemaziyelahirinin yirmi yedinci gününde ba telhis feman-ı ali emr-i şerif-i alişan verildiği der kenar olunmağla imdi der kenarı mucebince amel olunmak ferman olunmuşdur buyurdum ki...” (147/833:557).

¹⁹ “...Süleyman zide mecduhu ordyu hümayunuma arzuhal idüb ... öteden berü Ankara’da nesc olunan sofları destgah ashabları kendüleri fûruht idegelmiş iken bir az müddetden berü simsar namıyla bazı kimesneler peyda ve sofun bey ü şırası kendülere mahsus idüb ... sofun beher topuna birer ikişer gurus zam iderek sofların ziyade bahaya çıkmasına sebep olduklarından gayri kalb soflar zuhur ... ve al boyacılar dahi birbirleriyle ittihad ve sof sahiblerinden mutaddan ziyade akça virenlerin sofları eslah boya ile ve mutaddan ziyade akça virmeyenlerin sofların açık boya ile boyayub ve dahi nice dürlü cevr ve eziyet eyledüklerinden bu hususda mukataanın nizamı ihtilaline mal-ı mirinin kesr ü noksanına bais bir halde olmağla muhaddes olan sof simsarları min bad sofun bey ü şırasına müdahale etmeyüb kadimden olugeldüğü üzere destgah ashabi işledükleri sofları kendüleri fûruht itmek üzere ve tiftik boyacıları dahi kalb boya istimal eylememek ve al

boyacıların ittihad ve şirketleri fesh ve sof sahiblerinin öteden berü olan bahadan ziyade akça taleb itmeyüb sofların cümlesin âlâ boya ile boyayub kat'a kimesneye gadr ve himaye olmamak üzere ahvallerine gereği gibi nizam virülüb suret-i mezkureye ifrağ olunduktan sonra bir tarik ile hilafına harekete rıza ve cevaz gösterilmemek babında bundan akdem emr-i şerifim verilmekle mukataa-i mezburun nizam ve zabtı voyvodalarına münhasır olmağla simsar taifesinin müdahalesi ve boyacı esnafının kalb boya işleyenleri dahi men ve def için mukaddema virilen ferman-ı alıšanım mucebince emr-i şerifim verilmek ricasına istidayı inayet eyledüğü ecilden ... 1141 senesi receb-i şerifinin yirmi beşinci günü telhis mucebince emr-i şerifim virildüğü der kenar olundukda imdi der kenarı mucebince amel olunmak fermanım olmuştur buyurdum ki...26 muharrem'ülharam 1150" (118/804:646).

²⁰ "... emin izni olmadıkça boyacılar sof boyamamak ve perdahtçılar perdaht itmemek yedlerinde olan malikâne berevatında masruh ve şurut olunduğuna binaen medine-i Ankarada vaki bilcümle boyahane ve cendrehaneler ez kadim karar-ı maruf icareleriyle ümena taraflarından isticar ve imâl olunugelüb derunlarında mevcut olan boya kazanları vesair bilcümle alat ve edevatları eminlerin kendü malı olmak hatta çiçek ve çivid makulesi enva-ı boya ve levazım-ı saireyi dahi ümena kendüleri tedarik ve vaz ve mevcut idüb ve içlerinde işleyen boyacıyan taifesi ledel iktiza boya ve sair mübayaası icab iden lazımeyi eminlerden iştırı eyleyüb haricden kârhanelere bir dirhem boya ve sair malzeme girmemek ve mukataaya tabi mecmu-ı esnaf ve ehl-i hirefin zabt u rapt ve ihrac ve idhal ve imâl ve adem-i imalleri hususları dahi eminlere maruz olmak..." (136/822:369). Faroqhi (2000:182) "Ankara boyahanesinin tek bir binada çalışan ustaların kendi kazan ve araçlarının bulunduğu, bir tür kooperatifi andırdığı anlaşılıyor" demektedir.

²¹ "... mukataat-ı cesime-i miriyyeden olub rub hissesi irad-ı cedid-i hümayunum hazinesi tarafından zabt ve idare olunan resm-i tamga-yı Ankara ve boyahane-i Ankara mukataasının ekser hasilatı medine-i Ankarada nesc ve boyahane-i sığ olunan şali ve soflardan ber mutad alınıgelen tamga ve sığiyeden ibaret iken boyahane-i mezkurenin lazime-i sığıyesinden olan mazu ve sair ecza-yı mütenevvia ve ecnas-ı boya ve hutub üçer ve beşer kat baha ile tedarik olunduğundan masrafı mal-ı mirisine vefa itmeyüb bundan böyle boyahane-i mezkurenin terk ve tatil olacağı zahir olmağla siyanetül mîrî ber vech-i muharrer mütezayid olan boyahane masrafına medar için öteden beri beher topundan ellişer para sığıye alınıgelen elvan-ı şaliye otuz para zam ile seksener paraya ve altmışar para alınıgelen sof ve siyah şaliye dahi otuzar para zam ile doksanar paraya ve doksanar para alınan portakalî renginde şaliye kezalik otuz para zam ile yüz yirmişer paraya iblağ ve fimabad bu vechile sığıye alınmak üzere emr-i şerifim sudurunu mukataa-i mezkurenin üç rubuna mutasarrıf olan ashab-ı malikâne

ba arzihal istida ve sayetül mîrî mal-ı mukayyedi yirmi dokuz bin otuz sekiz buçuk guruş yirmi iki akçaya yüz altmış bir guruş ve otuz sekiz akça zam ile tanzim olunmasını irad-ı cedid-i hümayunum defterdarı iftiharül ümera vel ekabir Mustafa Reşid dame uluvvuhu ba ilam inha itmekle ancak şalici ve sofcu esnafı fil asl bir zirâ kırk paraya fûruht olunan şaliyi şimdi altmış para ve altmış paraya satılan âlâ şaliyi diledikleri gibi yüz paraya ve dahi ziyadeye fûruht itmeleriyle otuz zirâ' ve daha ziyade gelen şali ve sofun beher topuna sibgiye olarak bu defa zammı istida olunan otuz paradan beher zirâna birer para ve belki dahi noksan isabet eyledüğünden şali ve sofun bahasına terfiyi müstelzim olmamak mülasebesiyle esnafa ve ibadullaha mazarratı olmayacağını bu vechile tanzim olunmadığı takdirce refte mal-ı mukataa tedenni bulub encamında hasaratı canib-i miriye raci olacağı ... babında ... bilfiil baş defterdarım Elhac İbrahim dame uluvvuhu telhis itmekle imdi telhisi mucubeince amel olunmak babında ferman-ı alişanım sadır olmuştur buyurdum ki ... 1208 safer” (185/871:283)

²² “... tüccar taifesi ve sairlerinin yedlerinde olan tiftik ipliği bu ana değin vezn olunugelüb aher kimesne yediyle vezn olunugelmiş değil iken bu sene-i mübarekede tüccar taifesi ve sairlerin tiftik ipliklerin vezn olundukları mahalle getürmeyüb hafıyyeten alub diledikleri kimesnelere fûruht idüb kendi taraflarından kantar ile vezn itmeleriyle kolculuk ve ağalık namıyla aldık deyu mal-ı miriye gadr eyledüklerin bildirüb aher yerde kantar ile tiftik ipliği vezn olmayub her kimin yedinde bulunur ise kadimden almageldiği üzere rüsum-ı vezzaniyeleri alınub tüccar taifesi ve sairlerine inad ve muhalefet itdirilmeyüb kolculuk ve ağalık namıyla cevaplarına dahi amel olunmayub rüsum-ı mîrî tahsil olunmak babında emr-i şerif reca eylediği ecilden...” (96/782:418).

²³ 17. yüzyılda “Ankara bölgesinin yünleri İstanbul’a ve Galata’ya Ankara-Bolu-Üsküdar-İstanbul yolundan ‘nihai’ biçimleriyle gelip sonra da Fransız, Hollanda, İngiliz veya Venedik gemilerine yüklen”diği (Mantran,198); 19. yüzyıl ortalarında ise Barkley’e dayanarak Ankara’da moher ticareti yapan ancak iki üç İngiliz acentenin kaldığı ve hemen tüm yünlerin işlenmek üzere İngiltere’ye götürüldüğü belirtilmektedir (Bakırer, Madran,111).

²⁴ “...medine-i Ankara ve Beypazarında hasıl olan sof ipliğini kadimül eyyamdan berü yerlü tüccarı İzmir iskelesine götürüb ve İzmirde frenk tüccarına bey idüb ve tayin olan mahalde rüsumları tamgacı olanlara eda idegelmişler iken birkaç seneden berü müstemmin taifesinden memalik-i mahrusede ... vaki iskelelerde olan efrenc taifesi kadimden oturdukları iskelelerden kalkub hilaf-ı mutad Ankara ve Beypazarında sakin olub işтира eyledükleri tiftik ipliği yüklerinden bazıların hafıyyeten ve aşikare götürdüklerinin... diyar-ı aherden gelen tüccar-ı sairenin dahi inkıtama ve Ankara tamgası mukataasına kesr-i azim tertibine bais olmalarıyla ... taife-yi mezbureden elyevm Ankara ve Beypazarında sakin olanların ikametleri mahdud olmağla kadîmî üzere varub İzmirde sakin olmalarıçün bundan akdem emr-i şerifim virilmekle Ankaradan etrafa münharif olan tüccar-ı saire yi-

ne medine-i mezbureye gelüb ticaret melufelerine itibar itmekle ... ahvali nizama mübeddel olmak üzere iken taife -i mezbureden bazıları Ankarada tiftik ipliklerimiz ve sair eşyamız ve Ankara ahalisinden nice kimesneler ile hesabımız vardır deyu altı aya değin hesapları görüb eşyaların İzmire nakl itmek üzere emr-i şerif ısdar idüb ... senki mimiran mümaileyh ve Ankara naibi mevlana mezkursun ... cümlesin varub İzmirde sakın olmak üzere irsal mukataa-i mezbureyi bir gün evvel bu ihtilalden tahlise ziyadesiyle takyid ve ihtimam eylemek babında ferman-ı alışanım sadır olmuşdur buyurdum ki ...” 1020 (85/771:433).

²⁵ Osmanlı Devleti’nde her padişah tahta çıktığında ahidnamelerin yenilendiği bilinmektedir. İngilizler’e yasak olmayan malların götürülmesi izni verilmiştir. Kütükoğlu (1974:31-32), IV. Mehmed zamanında evasıt-ı cemaiyelahir 1086 (1675 eylül başları) tarihli ahidnameye göre İngilizlerden “Ankara ve Beypazarı’ndan sof ve tiftik ipliği aldıklarında %3 gümrüğünü ödedikten sonra bac-ı ihraciye namıyla başka bir şey” istenmeyeceğini belirtmekte; bundan sonraki ahidnamelerin teyid mahiyetini taşıyarak yeni madde eklenmediğini bildirmektedir. Bu durumda ya Fransızlara verilen ahidname farklı olmalıdır ya da tercümeden kaynaklanan bir yanlış anlaşılma olmalıdır. Kaldı ki aşağıdaki notta görüleceği üzere ham tiftik ihraç yasağı kapsamındadır.

²⁶ “... Ankarada işlenen tiftik ipliği frengistana ve sair mahallere tüccar taifesi nakl idegelüb ancak işlenmemiş sof tiftiği kat’a nakl olmuş değil iken hala efrenc taifesi ve sair tüccar makuleleri henüz işlenmemiş tiftiği hafiyeten nakl idüb Ankarada işlenecek sof ve ipliği min küllil vücuh noksan tertib eyledüğünden naşi mal-ı mukataaya kesr ü noksan olmağla fımabad gerek Frengistana ve gerek sair mahallere tüccar taifesi henüz işlenmemiş tiftik ipliği nakl idüb gizli ve aşıkare yedlerinde bulunur ise mîrî için girift olunmak babında emr-i şerifim reca eyledükleri ecilden hazine-i amiremde mahfuz Burusa mukataası defterlerine nazar olundukda ... Rumelinde ve İstanbulda ve Anadoluada resm virilmedik tiftik ipliği ve tamgasız sof bulunursa miriyçün girift olunmak üzere mastur olub divan-ı hümayunum defterlerine dahi nazar olundukda Frencelüye ita olunan ahidname-i hümayunumda tiftik ipliğine müteallik bir nesne bulunmadığı der kenar olundukda ... henüz işlenmemiş tiftik nakl iderler ise ele geçirdikde miriyçün girift olunmak üzere emr-i şerif verilmek babında arz u telhis olundukda imdi telhis mucibince amel olunmak babında ferman-ı alışanım sadır olmuşdur buyurdum ki ...” 1132 (96/782:419).

²⁷ Kütükoğlu (1985:54), İngilizlere verilen ahidnamelerde “ihracı memnu olmayan metallerden gayrı” her şeyin ticaretinin yapılabileceğini belirtmektedir. Aynı hususun Fransızlar için geçerli olup olmadığına dair bir bilgi bulunmuyor.

²⁸ “... mukataa-i mezburun azim hasilatı efrenc taifesinin Anakaradan cem ve ihrac eyledikleri tiftik yüklerinden alınıgelen çıkar bacı tabir olunan rüsumdan ibaret olduğuna binaen azl olunmamış tiftiğin diyar-ı ahire nakli memnuattan olub ve

resmi verilmeden tiftik ve rişte-i tiftik her ne mahalde ve kimin yedinde bulunursa miriyçün girift olundukdan sonra ashabı dahi muhkem tedib ve gûsmâl olunmak şurutundan idiğü der kenar ve der kenarı şurutu üzere yüz doksan altı senesi rebülahirinin onbeşinci günü tarihinde emr-i şerifim verildiği Bursa mukataasından der kenar ve istidaları mucubince amel olunmak fermanım olmuştur buyurdum ki...” 175/861:149

²⁹ “...115 senesinde medine-i Ankarada tamga mukataası emini olan ... Ali Ağa... 1114 senesinde mukata-i mezbure emini olan ... Mahmud Ağa mahzarında üzerine takrir-i deavi idüb mart duhulünden evvel medine-i mezbureden ihrac olunub İzmir ve Halep ve İstanbul caniblerine giden iplik ve sof ve muhayyer yüklerinin mutad-ı kadim üzere çıkar bacını medine-i mezburede emini-i sabık olanlar ahz idegelüb ve İzmir ve Halep ve İstanbul rüsum-ı mutadesin emin lahak olanlar ahz idegelmişler iken mezbur Mahmud Ağa işbu sene-i mübareke martı duhulünden üç gün mukaddem Françe tüccarından olub medine-i mezburede mütemekkin ... nam müstemin medine-i mezbureden ihrac ve mahmiyye-i İstanbula irsal eylediği onbir yük ipliğin mahmiyye-i merkumede eda idecek rüsumun ve yine medine-i mezburede mütemekkin Akoğlanoğlu nam yahudinin mahmiyye-i mezbureye irsal eylediği ipliğinin çıkar bacını ahz eylediğinden maada mahmiyye-i mezburede eda idecek rüsum-ı mutadeyi dahi ahz ve yedlerine eda tezkeresi verdikden sonra zıkr olunan yükleri mahmiyye-i mezbureye götürülmeğün sene-i mezbure martı ikinci günü mukataa-i mezbure mülhakatından Beypazarı aklamından Nalluhan dimekle maruf ... ahz olunub mahmiyye-i mezburede eda idecek rüsum-ı mutade benim zamanıma düşmekle hala mezbur Mahmud Ağadan taleb eylediğimde edadan imtina ider...” (82/768:517).

³⁰ Kalemeye harçları esasen devlete değil, devlet görevlilerine yapılan bir ödeme olmakla beraber; şayet bu ödeme yapılmısaydı söz konusu kişilere yine devlet kaynaklarından aktarma yapılacak olması her halde bu harçların da sağlanan toplam gelire dahil edilmesini gerektirir. Her ne kadar Damga mukataası için kalemiye rakamlarını belirleyemesek de İhtisab mukataası için elde ettiklerimiz genel olarak fikir vermektedir. 1160 (1747-1748) senesinde Ankara’daki İhtisab mukataasından başdefterdarın hissesine 36,5 guruş “kalemeye akçası” düşmektedir (129/815:276). Bu ifade, İhtisab mukataasından başkalarının da kalemiye hissesi aldığı gibi başdefterdarın da başka mukataalardan ayrıca hisse aldığı intibamı vermektedir. Diğer taraftan İhtisab mukataası ile ilgili geniş bilgi “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulamasına Bir Örnek: Ankara İhtisab Mukataasının 150 Yılı” başlığı ile hazırlanmış olmakla beraber henüz yayınlanmamıştır.

The Ankara Damga Mukataası (Stamp Tax) in the 18th Century

Ph. Deniz KARAMAN*

Abstract: The practice of malikâne (state lands held by a private owner) that could be defined as mukataa (state-owned source of revenue) sold the real persons and held for life in Ottoman finance began in 1695 (1106-1107 AH). The Ankara damga (sales tax) mukataası belonged to the Sultan until the latter part of the 17th century, later it was converted to a malikâne. Around 1800-1801 it began to be administered by the İrad-ı Cedid Treasury and around 1809-1810 by the Darbhane-i Amire (Imperial Mint). In these years, although a ¼ share of the mukataa was a malikâne, it was no longer administered by the owners of the malikâne. The sales tax mukataa included the “hassha-i tamga-i Ankara ve simsariye ve zarar-ı kassabiye ve boyahane ve cenderehane ve tevabii” (Ankara’s sales tax domains, broker’s commissions, the tax for the Janissaries’ meat rations, dyer’s shops, mohair cloth presses and their dependents). Information relating to the owners of mukataa regarded as malikâne, the yearly payments (mal), cash value (muaccele) and the discussion of the particulars is obtained from the şer’iye sicilleri (registers kept by the qadis). Above all, according to these records, the export of the unprocessed fine wool used in the weaving of mohair was forbidden. By taking these raw materials out of Ankara it was hoped to prevent an increase in the price of yarn and mohair. The sale of yarns used in the weaving of mohair was carried out by the manufacturers in the neighborhoods and streets; from here the remaining amount was sold to the yarn sellers’ guild. Broker’s fees were only applicable to foreigners. All activities connected with mohair were conducted under the supervision and with the permission of an emin/mültezim (one responsible for the mukataa or its administrator, but not its owner). In this context a dyer’s shop was in the monopoly of an emin and calling any kind of “union” (ittihad) formed by private citizens or guild a “monopoly” (inhisar) was forbidden. The şer’iye sicilleri provide us with information on both the subject of malikâne and conflicts among them. Again, we can learn from the şer’iye sicilleri about orders of mohair made for the palace; the collection of the “exit tax” (çıkarcı) on mohair yarn leaving Ankara; the requirement for mohair yarn whose tax was unpaid or mohair tax without sales tax to be seized in the name of the state; factors that lead to the dispersal of a mukataa’s subjects; the problems that arose when more than one mukataa owner in the same area appeared; the price increases that occurred through goods secretly collected from the market smuggled abroad and how state revenue was effected by this.

Key Words: malikane, damga mukataası, Ankara, mohair, yarn, fine wool, dyer’s shop

* *Consultant of Prime – Ministry / ANKARA*
e-mail: dkaraman2000@yahoo.com

Анкарская Дамга Мукатаасы (Налоговая печать) 18. в. согласно реестрам Şer'i (Шери)

Дениз КАРАМАН, Др.*

Резюме: В Османской экономике маликане (имение) продажа мукатаатов частным лицам началась в 1695 г. Анкарская дамга мукатаасы до конца 17. в. принадлежала дворцовой элите и в 1717-1718 гг. была переобразована в маликане. К концу 18 в. она вошла в частичное распоряжение ирад-ы джедид хазине (новой казны), а через некоторое время в полное распоряжение Дарбхане-и Амуре. В эти годы 1-4 часть мукатааты все еще была маликане, ею распоряжались маликане мутассарыфы. В Реестрах Шери имеются сведения о владельцах и особенностях владения мукатаа. В связи с этим, прежде всего был запрещен вывоз за пределы Анкары сырья, т.е. козьего пуха, употребляемого в пряже тонкой ангорской шерсти. Таким образом пытались предотвратить рост цен на пряжу и шерсть. Продажа пряжи, употребляемой в изготовлении ангорской шерсти, проводилась изготовителями на улицах, а оставшаяся часть продавалась продавцам шерсти. Продажа шерсти осуществлялась продавцами, прядильщики же шерсти отдавали свою продукцию продавцам без посредников. Посредничество было присуще только иностранцам. Все действия, связанные с шерстью, проводились под строгим контролем и только с особого разрешения.

Ключевые слова: маликане, дамга мукатаасы, Анкара, прибыльный налог, шерсть, пряжа, козий пух, красильня

* Советник Премьер-Министра- АНКАРА
e-mail: dkaraman2000 yahoo.com